

בְּרֵךְ וְהִתְפַּלֵּל

עיון בשירי תפילה בספרות לילדים

לאה חובב

לְמַדְנִי, אֱלֹהִי, בְּרֵךְ וְהִתְפַּלֵּל
עַל סוּד עֲלֵה קָמַל, עַל נְגַה פְּרִי בְּשֵׁל,
עַל הַחֲרוֹת הַזֹּאת: לְרֵאוֹת, לְחוֹשׁ, לְנֶשֶׁם,
לְדַעַת, לְיַחַל, לְהַפְּשֵׁל.

(לאה גולדברג, מתוך: "שירי סוף הדרך")

א. פתיחה

המושג "שיר תפילה" בשירת המבוגרים, פשוטו כמשמעו: האניי-המחבר מביע את הגיגיו לבבו ושופך את ליבו לפני ה'. אולם, מושג זה כשהוא מובא בשירה לילדים, אינו זהה למשמעו בשירת המבוגרים. שהרי את שירי הילדים מחברים למענם המבוגרים, והם השופכים את ליבם בלשון שילד יוכל להבינה, או במקום הילד הדובר בשיר. בעיה זו קיימת במרבית השירים הליריים לילדים, שכן עצם הסוג הספרותי המכונה "ליריקה", פירושו הבעת רגשות אישיים. שיר תפילה הוא שיר לירי, והבעת רגשות הוא דבר אישי. מכאן, שכל שירי התפילה שבשירת הילדים, גם אלה שהדוברים בהם הם הילדים עצמם, מביעים בעצם את שחשבו המבוגרים-המחברים כמתאים והולם להבעה.

הוא הדין בתפישת האלוקות המבצבצת פה ושם בשירי התפילה. לא הילד כתב כך, ולא הוא שהביע את תפישתו האישית. המבוגר המתכונן כו מנסה לחקות את תפישת האלוקות של הילד, ומביע אותה בשיר כדרך שלדעתו ילד היה מתבטא ומביע.

מכאן, שבכל תקופה מביעים המבוגרים את שירי התפילה כפי שהם חשים, וכפי שלדעתם חש ומרגיש הילד החי עמם. בעיון שלהלן נוכל לראות את השינויים שחלו במרוצת השנים ואת השפעתם גם בשירי התפילה. חתך היסטורי של שירי התפילה שנכתבו בספרות הילדים העברית ימחיש לקורא את ההתפתחות והשינויים שחלו בספרות הילדים בכלל, החל משירי אהרן ליבושיצקי בראשית המאה העשרים, וכלה בשירי ההווה, שבהם פונה דובר-ילד ישירות אל הקב"ה.

כמו כן, נראה שחלק משירי התפילה מבטאים מאורעות היסטוריים וקשר לאקטואליה. לעיתים נזכר המאורע כשיר באופן מפורש או מרומז, אך לעיתים יוכן ההקשר מתוך בדיקה של תאריך הדפסתו של השיר, בדרך כלל בעיתון לילדים.

שירי התפילה שנדון בהם הם תפילות יחיד, גם אם נוסחו בלשון רבים. על-פי רוב אלה תפילות ספונטאניות שנולדו בלב מחבריהן בסיטואציות שונות ומתוך צורך פנימי, והן פונות אל הקב"ה מתוך הבעת בקשה כלשהי או מתוך הודיה. אלה הם שני הסוגים המרכזיים שבתפילות. מובן שכל שירי התפילה הללו אינם בכלל תפילות החובה ורחוקים הם מנוסח הקבע שבסידור, אם כי פה ושם יש שיבוצים ורמזות לתפילות המקובלות.

כשירה של לאה גולדברג המובא כמוטו למאמר, שיר שנכתב למבוגרים, מצויה גם כן החלוקה לשני הסוגים המרכזיים: "ברך והתפלל". ברך – שירת הודיה, והתפלל – בקשה ותחינה. כאן מבקשת המשוררת את עזרת ה' בעצם לימוד מילות התפילה: "למדני, אלוקי, ברך והתפלל", ולאחר מכן היא מפרטת את נושאי התפילה והבקשה¹.

ראוי לציין, שלא בכל השירים הדובר כשיר הוא בן תמותה הפונה אל הקב"ה. פעמים שם המשורר את דבריו כפי בעל-חיים או צמח, ומביע את רגשותיו בעקיפין. גישה זו אינה חדשה, וכבר נכלל בסידור התפילה "פרק שירה", שבו כל הברואים אומרים שירה והלל לבורא. אולם שירים מסוג זה מועטים הם, כפי שנראה להלן, ורוב הדוברים פונים לה' במישרין בבקשה או בהודיה.

ב. סוגי שירי התפילה ונושאייה

1. שירי בקשה

את שירי התפילה מסוג הבקשה ניתן לחלק לשניים: שירים שבהם הדוברים הם מבוגרים, ועל-פי רוב הבקשות הן לאומיות, למען ידע הילד על מה יש להתפלל. והסוג האחר, בקשות של ילדים שאותן מביע כשיר דובר-ילד. כפי שנראה להלן שירים אלה הם על-פי רוב מן הסוג המודרני, ושונים הם בהבעתם ובסגנונם מן הסוג הראשון. גם כפי הילד שמו המשוררים בקשות לאומיות בצד בקשות אישיות.

1.1 תפילה לשנה החדשה

בקשות של דוברים מבוגרים מעלות נושאים שונים. נושא כולט בשירים אלה היא התפילה לקראת ראש השנה. מטבע הדברים, עם התקרב השנה החדשה, מלא ליבו של אדם בקשות ומשאלות. וכך ניסח את דבריו אהרן ליבושיצקי, כשיר שכתב לילדים עוד בראשית המאה².

1. הבית המצוטט הוא קטע אחד מתוך שיר ארון, "משירי סוף הדרך", בתוך: מוקדם ומאוחר (ספרית פועלים, עמ' 188). ניתוח מפורט של השיר במאמרי: "שירי סוף הדרך מאת לאה גולדברג", בשדה חמ"ד, ט"ו (איר, תשל"ב).

2. אהרן ליבושיצקי, "תפילה לילדים", למען אחי הקטנים, הוצאת הושיה, ורשה, תרע"ג.

תפילה לילדים / אהרן ליבושיצקי

לשנה החדשה

נפרש, בניס, את כפינו	בה חיינו ברצונך
ובקול דממה דקה	חיי-שלוה, נחת:
נערך יחד אל אלה	בה חיינו, בה למדנו
תפילה טהורה, יבה.	מוסר תורתך;
בעד הורינו ומורינו	ואבותינו בה חסיו
וקעד כל עמנו	מתת צל קנפיך. —
נשפך שיח, נתפללה	אל-נא תמנע חסדך מנו
מעמקי לבנו:	גם לימים באים;
"אל שקים! הנה עברה	אל תשגנו והצילנו
שנה תמימה אחת	מכל פגעים רעים!"

בשיר זה מנסח הדובר המבוגר את נוסח התפילה למען הילדים, ושם אותה כפיהם כדיבור ישיר (בתוך מרכאות): "אל שמים!... אל תשגנו והצילנו / מכל פגעים רעים!". השיר פותח בסיטואציה של תפילה: "נפרש, בניס, את כפינו". הדובר מחנך את הילדים להתפלל. התפילה היא למען הכלל, לא תפילה אישית לצרכים פרטיים: "בעד הורינו ומורינו / ובעד כל עמנו". אין זו תפילה של ילדים, אלא "תפילה לילדים", כמו שמנוסח בכותרת השיר, לפי תפישתו של המבוגר. אין שום תלונות בתפילה זו או תיאור מצב קשה, ואף לא בקשה לשינוי. להיפך. הדובר מבקש המשכיות לשנה החדשה שתהיה טובה כקודמתה, "בה חיינו ברצונך / חיי-שלוה, נחת". בשיר זה, שנכתב בגולה, אין כל אזכור לציון או לגורל העם בכלל. הבקשה סתמית ומתאימה לכל מקום.

לשון התפילה המושמת כפי הילדים היא בלשון רבים. זוהי מעין תפילת ציבור, ציבור של ילדים המעידים על עצמם שלא חטאו: "בה חיינו, בה למדנו / מוסר תורתך". ועל כן מגיע לציבור זה חסדי ה': "אל נא תמנע חסדך מנו / גם לימים באים". אין שום התרגשות כשיר תפילה זה, אלא בנאליות ותחושה של מצוות אנשים מלומדה. כך ראוי להתפלל.

כמה ביטויים כשיר לקוחים מלשון התפילה: "בקול דממה דקה" ("ונתנה תוקף"), "תפילה זכה" (התפילה שלפני "כל נדרי"), "נשפך שיח" וכדומה. הביטוי המקוצר, "מנו", במקום "ממנו", מציין לשון ארכאית שאינה נוהגת כיום, ואולי שובצה מכורח החריזה המלעילית. השיר כולו מאפיין את צורת הכתיבה בתחילת היווצרות הספרות לילדים בעברית, הן בתוכנו הכוללני והן במשקלו הטרוכאי שבהטעמה אשכנזית (מלעילית).

* * *

בעיון זה כללתי משוררים רבים, מהם קלאסיים ומהם חדישים. נעזרתי הרבה בכרכי "הצופה לילדים", ומצאתי בהם שירי תפילה רבים, מתוך היות עיתון זה מיועד לנוער דתי. מרבית שירי התפילה מופיעים בכרכים הראשונים, והשפעת המאורעות, במיוחד מלחמת השחרור, בולטת בהם, כפי שנראה בהמשך. מכאן, שהנושאים הלאומיים בשירי התפילה הם הדומיננטיים.

מעניין להשוות לשיר של ליבושיצקי את שירה של שרה גלזמן, שכתבה כמה וכמה שירי תפילה ובמיוחד לקראת שנה חדשה.

לְשַׁנַּת תַּשׁ"ח / שרה גלזמן³

יַפֵּל מוֹרָא הוֹד מְלֻכּוֹתָךְ	תְּכַלֶּה שָׁנָה וְקִלְלוֹתֶיהָ,
עֲלִיהֶם, יָדִים!	אָמֵן, יְהִי רַצוֹן.
יַחֲוֹשׁוּ נָא אֶת נַקְמוֹתֶיךָ	וְשַׁנַּת תַּשׁ"ח וּבְכֻכּוֹתֶיהָ
בְּגִיף מוֹמְתִים...	הַבְּיָאָה, יְהִי רַצוֹן.
כְּשַׁנַּת תַּשׁ"ח יִלְחָתוּ-בֵּיתֵנוּ	חַן אֲנִיוֹת תּוֹעוֹת בְּמִים
לְרוֹחָה נָא פֶתַח,	רַחֵם עַל יְלָד תָּם,
יַעֲלוּ שְׂרִידֵי אֲחֵינוּ,	עֲדִים הֵם אֶרֶץ וְשָׁמַיִם
יָבֹאוּ כָּל אֶחָ נֶדַח.	לְבָרִית בְּיָגְף לָעַם.
וַיִּשְׁלַח עִם שַׁנַּת תַּשׁ"ח, אֱלוֹהֵי,	וַיִּשְׁלַח יָדְךָ נּוֹקְמָה, וּזְעַפְתָּ –
גִּשְׁמֵי בְּרָכָה בְּזָמֵן,	מֵאֲרֶץ כְּרַת וְדוֹן,
טְפוֹת הַגֶּשֶׁם מִגְּבוּהַ –	תְּהִי יָדְךָ גְּרֵדוֹס-נוֹפֶפֶת
יִשְׁקוּ חֲשֵׁה, דָּגָן.	מֵעַל אֲנָשֵׁי קְלוֹן...

מֵלֵא נָא כִּי אֶת אֶסְמִינוּ,
יָן – הִנְקָבִים!
תִּשְׁרֹד שְׁמִתָּה בְּמַעֲוֹנוֹתֵינוּ
חֲנֵנוּ אֱלֹהִים!

עיון בשיר מעמיד את הקורא מיד על כך שהדוברת המבוגרת חיה בארץ ישראל. ערב ראש השנה תש"ח הוא סמוך לאחר מלחמת העולם השנייה, פחות משלוש שנים מאז סיומה. בבקשות שבשיר מהדהדים מאורעות התקופה, השערים הנעולים בימי הבריטים והמעפילים החותרים ארצה: "חן אניות תועות במים", מתפללת הדוברת, ומבקשת נקמה בודים שהרגו בעם, מבלי לפרט את הזוועות: "שלח ירך נוקמה, וזעפת... יחושו נא את נקמותיך". מבלי

3. שרה גלזמן, "לשנת תש"ח", הצופה לילדים, כרך א', חוברת 30, כ"ז אלול תש"ז (11.9.47), עמ' 351.

לומר בפירוש יבין הקורא שהביטוי "בניך מומתים" מכוון להרג בימי מלחמת העולם. עם זאת, ביטויים כמו "זדון" ו"אנשי קלון" רומזים למאורעות נוספים, ואולי להתנהגות הבריטים בארץ. במיוחד הטור "תהי ירך גרדוס-נופפת", מעלה אסוציאציות של העלאתם של אנשי המחתרות לגרדום.

בולטת בשיר העובדה שהוא נכתב לפני הקמת המדינה, ולכן בקשת פתיחת השערים וקירובן הגלויות מפורשת בשיר: "...דלתות-בתינו / לרוחה נא פתח". המלים "יעלו שרידי אחינו", רומזות אף הן לפליטי המלחמה. וככת נאמנה לעם ולארץ מסיימת המשוררת את דבריה בתפילתה לגשמי ברכה ופריזן האדמה.

ההבעה בשיר זה היא ישירה אל הבורא. אין כאן נסיון לחנך את הילדים לתפילה ולשים בפיהם דברים, כבשירו של ליבושיצקי. המשוררת היא פה לכל הקוראים, ותפילתה שלה מבטאה את מה שחש כל ילד ומבוגר בפרוס שנת תש"ח.

* * *

ביטוי שונה לחלוטין לתפילה לשנה החדשה, שמה רבקה אליצור בפי דובר ילד, בשיר "הטלית של אבא שלי"⁴. כאן ניתן מקום לדמיונותיו של הילד, הנחבא מתחת לטליתו של אביו ומקשיב לקול התפילה. הוא רואה בדמיונו את אבות האומה היושבים על כסאות של זהב בדממת גן-עדן. "ופתאום / קול שופר! / תקיעה! שברים! תרועה!" קולות אלה מעירים את "אברהם, יצחק, יעקב ומשה ומרים" ההולכים לדבר עם ה'.

המשוררת שמה בפי אברהם את הפנייה וההזכרה של זכויות עם ישראל: "עוד אמר אברהם: / לי קראת אוהבך / ובכני בחרת מכל עם / נכון? רבנונו של עולם?" סגנון הדברים, במיוחד השאלות, הוא סגנון של ילד קטן, סגנון פנייה ישיר המבקש אישור מייד. תשובת הקב"ה המכילה הבטחה, באה מיד: "נכון אהובי אברהם / אני זוכר... / ישראל הוא עמי / אין אחר. / ישראל הם בני / ואני אביהם / שנת ברכה ושלום / אחדש עליהם". בדמיונו של הילד הדובר מתחוללים העניינים במרום במהירות ולשביעות רצונו. יש כאן בטחון בהענות ה' לקול השופר העשוי מן האיל שנאחו בסכך, ודי לו לאברהם להופיע לפני ה', וההבטחה הקדומה ממומשת.

השיר בנוי בצורת מסגרת, הסיטואציה של הילד החבוי מתחת לטלית פותחת את השיר ומסיימת אותו:

כָּל זֹאת רְאִיתִי
בְּתוֹךְ הַטְּלִית... כְּאֶפְלָה
כְּשֶׁהִקְשַׁבְתִּי לְקוֹל הַתְּפִלָּה
בְּטִלִּית שֶׁל אָבִא שְׁלִי
שֶׁל פְּלֵא
אֲנִי רוֹאֶה
נְפִלְאוֹת פְּאֶלָּה.

4. רבקה אליצור, "הטלית של אבא שלי", שלום לך אורחת, מורשת, עמ' 28-30. מפאת אורכו של השיר הובאו רק קטעים.

שיר זה מציג תפילה עקיפה. הילד הדובר אינו פונה ישירות לה'. הוא שם בדמיונו את התפילה בפי אברהם אבינו, שדבריו אל הקב"ה יעשו שליחותם טוב ממנו. אין כאן נוסח של תפילה אלא דרשיח חי ו"ממשי" המתחולל במרום. השוני בין שיר זה לקודמים לו, רב ביותר.

שיר תפילה לראש השנה המורש בפי ילדים (איני יודעת את שם מחברו, ואם נדפס), מושם בפי דובר ילד, ונראה שמקורו בחוגים מסורתיים:

רבונו של עולם,	ועוד יש לי בקשה קטנה,
העמד לי סלם	עלי ועל כל המשפחה,
מן הארץ עד לשמים.	אבא ואמא והקרובים.
אני רוצה לעלות	ביום הדין, ראש השנה,
אל קסא הקבוד	שלח לנו שנה טובה
להשמותו לך אפים.	והתבנו בספר החיים.

תפישתו התמימה של הילד, המזדקק לסולם כדי להשתחוות לה', מודגשת כאן. ולא סתם סולם, אלא בהגומה, "מן הארץ עד לשמים"⁵. התפילה מסורתית: "כתבנו בספר החיים", על-פי הנאמר בתפילת "שמונה עשרה" בעשרת ימי תשובה: "זכרנו לחיים, מלך חפץ בחיים, וכתבנו בספר החיים, למענך אלוקים חיים".

תפילתו של הילד הדובר בשיר פשוטה ואמינה, וכדרכו של ילד הוא מתפלל קודם על עצמו ואחר על הקרובים לו ביותר, "אבא ואמא והקרובים". הסגנון הוא כשיר בקשה ותחינה, שבו נוהג לפתוח במלים "רבוננו של עולם".

* * *

אזכיר כאן שיר של נעמי שמר, "בראש השנה"⁶, שבו מובעת תפילה, אך אין היא פונה לה'. זהו שיר זמר ובו חזרות רבות, ובפזמון החוזר מובעת בקשה:

בראש השנה, בראש השנה
לבנו ענה בתפילה נושנה,
שפפה ושונה תהא השנה
אשר מתחילה-לה היום.

בקשה זו חוזרת שלוש פעמים בשיר, בשינוי קל בכל פעם.

5. תפישה תמימה זו שבה חש הילד צורך לעלות למעלה כדי להתפלל, נראה גם בשיר "תפילה" של מרים ילן-שטקליס, שנוון בו להלן.

6. נעמי שמר, "בראש השנה", גן שלנו חג שמת, ערכה: מירי ברוך, עם עובד, 1988, עמ' 30-31.

1.2 הדי מלחמת השחרור בתש"ח בשירי תפילה — שירה לאומית שירים המתפרסמים בעיתון ילדים המופיע כל שבוע, צמודים יותר לאקטואליה ולמאורעות. בכרך ב' של "הצופה לילדים" שהופיע בשנת תש"ח יש שירים וסיפורים רבים שבהם הדים למלחמת השחרור. גם שירי התפילה שבהם מתארים את המצב בארץ, ולעיתים התפילה באה רק בסופם. שירים אלה הם ברובם ביטוי לדובר מבוגר הער למצב, מבטא את רחשי ליבו ומעורר גם את הילד להתפלל, בעצם פרסומו של השיר בעיתון ילדים. כזה הוא שירו של בנימין אפרתי, "ההולכים אלי-קרוב"⁷.

ההולכים אלי קרב / בנימין אפרתי

ההולכים אלי-קרוב
קלילות חשקה,
הנשק על הגב
ובלב — השמחה —

ההולכים ללא-חת
למכתן הקמוס,
הנושאים גאון-עם
על כתפם העמוס. —

שמור ה' נתיבכם
ואמץ לכתבם!
פרוש עליהם שלומך
בצאתם ובשובכם.

בשיר זה מבליט המשורר בפי הדובר המבוגר את אומץ ליבם של הלוחמים: "ללא חת". אין תחושת יאוש ופחד, להיפך: "ובלב — השמחה". גם השליחות הלאומית מודגשת: "הנושאים גאון-עם / על כתפם העמוס". אווירה זו מציינת את ההקרבה והמסירות בזמן מלחמת השחרור. אולם התפילה דרושה גם אם הלוחם עשוי ללא חת. הפנייה לה' היא ישירה: "שמור ה' נתיבם". לשון התפילה שבבית האחרון רומזת לתפילת הקבע (ערבית, "השכיבנו"): "פרוש עלינו ספת שלומך", ושמור צאתנו וכוואנו לחיים ולשלום". בשיר נתקצרו הדברים, אך הדמיון כולט. התפילה המסכמת את השיר היא קצרה, אך היא עיקרו של השיר.

לשון השיר וסגנונו מאפיינים דיבור של מבוגר בלשון גבוהה: "אלי קרב", במקום "אל";

7. בנימין אפרתי. "ההולכים אלי קרב", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 17, כ"ו אדר תש"ח (8.1.48), עמ' 195.

8. כך נכתב שם ה' במקור. בשאר השירים — שמות כמו "יה", "אלוה" — השארתי כפי שנכתב בשיר. בשם "אדרני", הטלתי מקף באמצע.

"ללא-חת", "למבחן הכמוס", "גאון-עם", כל אלה ביטויים שאינם מצויים בדיבור היומיומי, ובמיוחד לא בשפת הילדים.

* * *

בצד שירי הקרב והגבורה, מצויים, לדאבוננו, שירים על הקורבנות שנפלו במלחמת השחרור העקובה מדם. שרה גלזמן נוקקה גם לנושא זה. כצפוי, רבות הן הטענות לאלוקים על הקורבן הנופל. אין זו הטחה, אלא תחינה וזעקה כלפי שמים.

הַאֲחֵד נָפַל עַל הַגְּלֻבָּעַ... / שרה גלזמן?

לאב השכול מעין-חרוד

הַאֲחֵד נָפַל עַל הַגְּלֻבָּעַ, וְאָחִיו — בְּנֵגֶב, בְּמִדְבָּר; וְעַל פֶּסַע כְּבוֹד, שָׁם, מִגְבוּהַ אֵל גְּדוֹל רָאָה זֹאת וְזָכַר...	נּוֹפְלִים בָּנִים פֹּה בְּהָרֵי גְלֻבָּעַ, נּוֹפְלִים הֵם בְּגִלְלִי וּבְמִדְבָּר, כִּי אֶרֶץ זֹ, יוֹדְעִים הֵם גַּם יְרוּעַ, לָנוּ הִיא, מוֹרֶשֶׁת הָעֵבֶר.
הִנֵּה הוֹלֵךְ הוּא, אֲבָרְהָם, מִסִּדְרָךְ, וְאֲחֵרָיו יוֹלִיךְ אֶת בְּנוֹ, יִצְחָק. וְאוֹלָם, בְּשֵׁאֵף, אֲחִי אֶת הַמְּאֻכָּלֶת אֵיל בָּא וְחִישׁ אֵלָיו נִזְעַק...	אֵל! שְׂכַחַת הַשְּׂבוּעָה אֲשֶׁר נִשְׂבַּעְתָּ? וְלֹא תִזְכֹּר חִלּוֹם שֶׁל נֶכֶד אֲבָרְהָם? לָנוּ אֶרֶץ זֹ עוֹד בְּיָמֵינוּ הֵם נִתְּתָה, אֵלֶיךָ הִבִּיא מִשָּׁה אֲזִי אֶת הַעָם...
אֵל! בָּאן אֲבָרְהָם לָךְ הַשְּׂנִינִים, שְׂנֵי בָנָיו נִתְּנוּ, מִשׁוֹשׁ חַיִּיו, הִנֵּה הֵם תִּינוּקוֹת עוֹד עַל כְּפִיָם... הִנֵּה הֵם... כְּמָה אוֹתָם אֶהֱבֶה.	לָכֵן נּוֹפְלִים עִתָּה בָּנִים עַל הַגְּלֻבָּעַ וְעַל שִׁמְךָ נִהְרָגִים שָׁם בְּמִדְבָּר, וְאִתָּה תִּחְרִישׁ, אֵלִי, וְנִחַת וְרוּעַ לֹא תִרְאֶה פֹה לְאוֹיֵב הַצָּר?

אֵל נִקְמוֹת וְלֹא תִקּוּם, תוֹשִׁיעַ
בְּיָהֵם שֶׁל יִצְחָק וְאֲבָרְהָם?
וְרִשָׁע וְזוֹדֵן פֹּה לֹא תִרְשִׁיעַ?
הוֹפֵעַ, הָאֵל, כִּי מִצְפָּה הָעָם!!!

התפילה בשיר "האחד נפל על הגלבע" מובעת בדרך שונה מאשר בשירים רבים. כאן היא מודעתת בשאלות רטוריות, כשהתשובה עליהן מובנת מאליה. רק הטור האחרון בשיר פונה במישרין אל ה' ברדישה חדר-שמעית: "הופע, האל, כי מצפה לך העם!"

9. שרה גלזמן. "האחד נפל על הגלבע...", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 50, כ"א מנחם-אב תש"ח (26.8.48), עמ' 599.

הסיטואציה הטראגית המובעת בשיר, נפילת שני האחים-הבנים לאב השכול מעין-חרוד, מעוררת בדובר את ההשוואה לעקרת יצחק. השוואה זו ניגודית כמובן, כי הרי שם נשלח האיל, ואילו "כאן אב הקריב לך השניים". וכשם שלאברהם נאמר "את בנך... אשר אהבת", מרגיש הדובר את גודל ההקרבה והאהבה גם כאן: "כמה אותם אהב".

מן הפרט יוצא הדובר לכלל. אלה אינם הקרבנות היחידים. "נופלים בנים פה בהרי גלבע, / נופלים הם בגליל ובמדבר". צמד מקומות זה חוזר שלוש פעמים בשיר. אולם להרי הגלבע יש קונוטאציה מיוחדת: שם נפלו שאול ויהונתן. "איך נפלו גיבורים", מהדהד הפסוק בלב הקורא, כאז כן עתה, "מורשת העבר" נמשכת. הבנים "נהרגים על שמך", ואם כך, חובתו של האל להגיב ולעזור.

בשלושת הכתים האחרונים בשיר יש צורת תפילה ישירה-עקיפה. הפנייה לאל ישירה, אך בצורת טענות ושאלות, שפירושו ברור, "שכחת השבועה אשר נשבעת?" כלומר, אל תשכח! "ולא תזכור חלום..." — נא, זכור! "ואתה תחריש, אלי...?" אל תחריש. אלה בקשות בדרך השאלה הרטורית הנושאת עימה טרוניה ותוכחה. הכאב מכתוב את הסגנון שהוא סגנונו של דובר מבוגר המודע ליגון העמוק שבנפילת הבנים. עם זאת, מודגש הקשר החזק של הדובר לארץ וההכרה בזכות עליה: "כי ארץ זו... לנו היא", "לנו ארץ זו עוד בימים ההם נתת". עקב הקשר בין העם לארצו, ארץ שניתנה בידי הבורא, חייב האל לעזור לעמו להגן עליה ולשמור אותה בידי. זו ההשקפה הדתית-לאומית המובעת בשיר תפילה זה.

* * *

בטון שונה לחלוטין פונה אותה משוררת, שרה גלזמן, בתחינה ובתפילה לה' עם פרוש שנת תש"ט. גם בשיר "לשנת תש"ט"¹⁰ מהדהדים ימי מלחמת השחרור, אך בו נשמעים כבר הגעגועים לסוף המלחמה ולשלום.

לְשַׁנַּת תַּש"ט / שרה גלזמן

אֵלֶיךָ, הָאֵל, תִּפְלְתִי אֶלְעֵט, כִּי הוֹלֵכָה לְקִרְאָתָנוּ שְׁנַת הַתַּש"ט; וְאִתָּה נָטָה נָא יָדְךָ לְבִרְכָה וְצוּ עַל תַּש"ט לְהִבִּיא רַק שִׁמְחָה.	חֹן אֶת עֵינֶיךָ הַיְפָה, אֶת צִיּוֹן, שְׂמֵרְנָהּ מְכֹל, נְצַרְנָהּ, רִבּוֹן; מִיַּדֵי הַיָּדַיִם שְׁפִטְנוּ, הָאֵל, הוֹרִישֵׁם, הַשְּׂמִידִים מִלִּפְנֵי יִשְׂרָאֵל!...
הַשְּׂקִיפָה מִלְּמַעְלָה וְרַחֵם אֶת הָעָם בְּגִלְלִי, בְּשִׁפְלָה וּבְנִגְבַּת הַחֶסֶם, נְפְלוּ פֹה רַבִּים, טְהוֹרִים בְּקִרְשָׁה עַל מַלְכוּת יִשְׂרָאֵל עֲתִיקָה-חֲדָשָׁה.	מִדֵּן עַד אֵילַת שְׂמוֹר אֶרֶץ חֹן וְשָׁלַח עִם תַּש"ט נְצַחֲוֹן מִתְרוֹנָן; הִשָּׁב לִוְתִמְיֵנוּ לְבֵית לְבִיר, וְכַתְּתוּ חֲרֻבּוֹתֵם לְאִתִּים בְּקוֹל שִׁיר...

10. שרה גלזמן. "לשנת תש"ט", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 1, ערה"ש תש"ט (3.9.48), עמ' 3.

וְשׁוֹב, כְּבִימֵי קָדָם, בְּקֶצֶיר יָרֵן
 קוֹל צְחוּק יִמְרָהּ בְּפָרֶס, בְּגֵן...
 אֲלֵיךְ, הָאֵל, תְּפִלְתִּי אֲלַעֵט:
 שְׁלוֹם וְרוּחָה הִבָּא בְּתַשׁ"ט.

לְשׁוֹב אִזְ הָעַם אֶל שְׂדֵה שְׁנָח,
 בְּהָר וּבְעֵמֶק תְּלָמִים הוּא יִמְתַּח;
 וְשָׁלַח בְּעַתְּם אֶת גְּשֵׁמֵי-הַנְּדָבָה
 וְיָרוּ אֲדָמָה דְשֵׁנָה וְטוֹכָה.

שיר זה הוא שיר תחינה ובקשה. המשוררת משתמשת בכיטוי הקדום "השקיפה" הרומז לפסוק "השקיפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך ישראל ואת האדמה" (דברים כו, טו). גם בשירנו מבקש הדובר את שני הדברים הכיסיים: "רחם את העם" ו"גשמי ברכה". אולם מצב הארץ בזמן המלחמה מביא את המתפלל לבקשות נוספות, ובתוכן תפילה מיוחדת על ירושלים, ציון, הנתונה במצור.

אזכור נפילת הרבים שונה בשיר זה מהזעקה על נפילת שני האחים. כאן הוא נמסר כעובדה שיש לה סיבה ותכלית: "על מלכות ישראל עתיקה-חדשה..." בקשת העזרה למיגור האויב מובעת באופן ישיר: "מידי הזדים שפטנו, האל, / הורישם, השמידם מלפני ישראל!"

בשיר מודגשים הגעגועים לשלום, לשיבת "הלוחמים לבית ולניר", ולשדות שנוצחו עקב המלחמה. ואכן מסתיים השיר בתיאור אידילי של ימי שלום "ואיש תחת גפנו ותחת תאנתו". השימוש בפסוק "וכתתו חרבותם לאיתים" (ישע' ב, ד) מעלה בוכרון את נבואת הנחמה של הנביא ישעיהו שבאותו הקשר ועל ידי כך מתרחבת התפילה ומתפשטת הרבה מעבר למלים הנאמרות, וכוללת את השלום שבאחרית הימים: "לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה" (שם).

מעניין הכיטוי "מדן עד אילת", שבו משתמשת המשוררת בערב ראש-השנה תש"ט. אילת נכבשה רק כמחצית השנה לאחר מכן, ב"א באדר תש"ט, וכפי שזכור לי היה מקובל לומר "מדן ועד באר-שבע", וכאן הקדימה המשוררת את המאורעות¹¹.

* * *

מצבה הקשה של ירושלים במלחמת השחרור הניע משוררים שונים להתפלל על שלומה ורווחתה של העיר הנצורה. בשני שירים, שחלקם אצטט כאן, מובעת התפילה בטון שונה. בשירו של י"ד קמזון, "למה, אלהים"¹², בא המשורר בשאלות-טענות כלפי מעלה, שמתוכן עולה תפילת-רזעקתו:

לְמָה, אֱלֹהִים, צְרִיחַ שְׂמָמָה
 עַל סְבִיבוֹת עֵרֶף יְרוּשָׁלַיִם?
 עַל סָלַע תְּשַׁחֵת זִיו אוֹרְהָ הַחֲמָה,
 לֹא שְׂדֵה, לֹא עֵץ וְלֹא מַיִם.

11. שרה גלזמן כתבה גם שיר "לשנת תשי"א" (הצופה לילדים, כרך ד', עמ' 3), שאף בו יש תפילות ובקשות. שם נזכר המאורע האקטואלי המרכזי, הקמת המדינה: "חזרו בניך מגולה כואבת / לישראל פרקה העל. / כי דרוו קראת לעמך / בְּרַךְ אותך, למען שמך".

12. י"ד קמזון. "למה אלהים", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 44, ח' תמוז תשי"ח (15.7.48), עמ' 527.

השממה, חוסר הצמחיה, ובמיוחד המחסור במים, שמהם סבלה ירושלים, משמשים למשורר סיבה להתרסה כלפי שמים, כביכול, ה' הוא שציווה את השממה. ומסיים המשורר את השיר שפתח ב"למה", בשאלה "מתי?":

מְתִי, אֱלֹהִים, יִנְטֵה הַקוֹ
 לְהִשָּׁיב וּלְכַנּוֹת יְרוּשָׁלַיִם?
 מְתִי, אֱלֹהִים, יְדַרְוֶה הַכּוֹכֵב
 עַל שָׁמַי עֵרֶף, יְרוּשָׁלַיִם?

גם בשיר זה, המביע כאב עז על המצב וגעגועים לגאולה, כולט הסגנון הגבוה הרומז למקורות שיש בהם נבואת נחמה. "ינטה קו", על פי זכריה א, טז: "שכתי לירושלים ברחמים ביתי יבנה בה נאום ה' צבאות וקו ינטה על ירושלים". וכן "ידרוך כוכב", על פי נבואת בלעם (במדבר כד, יז). הדובר הוא מבוגר שלשון המקורות נהירה לו. גם הטענות כלפי ה' וקוצר הרוח המאפיינים את הדברים, אינם אופייניים לסגנון הילדים בראשית שנות החמישים, לא כריכור ולא בשירת הילדים.

כנגד זה, בשירו של חיים חמיאל, "יום יום"¹³, נשמעת תחינה ובקשה:

יוֹם יוֹם אֲנִי צוֹעֵד אֶל מוֹל חוֹמַת יְרוּשָׁלַיִם
 וְרוֹאֶה נוֹגָה דְמוּמָה;
 יוֹם יוֹם אֲשָׂא בְּפִי אֶל הַשָּׁמַיִם
 בְּתַפִּילַת גְּאֻלָּה שְׁלָמָה.

בשיר זה מורגש משקל הקינה — טור ארוך וקצר, ארוך וקצר. ואכן מקצב זה הולם את תוכן השיר ומצב ירושלים: נוגה, דמומה. אין בשיר נוסח מפורש של תפילה, אך היא משתמעת מתוך תיאור המצב ובקשת הגאולה.

בשירים שהובאו עד כה נשמעת תפילה-בקשה מפי הדובר המבוגר, אם בדרך של פנייה ישירה, ואם בצורת שאלות רטוריות וטרוניות על המצב, שבאמצעותן משתמעת הבקשה. נפנה עתה לאמצעי נוסף: פנייה בעקיפין.

1.3 תפילה בעקיפין — מפי הצומח

כבר הוזכר בפתיחה שיש פעמים שהמשורר שם דבריו בפי הצומח ומאנישו, כדרך שנוהגים ילדים להאניש ולהנפיש את האובייקטים. דרך זו מתקבלת בשירת הילדים כדבר מובן מאליו. אביא לדוגמא שני שירים שיש בהם בקשה, ובשניהם מושמת הבקשה בפי הצומח.

13. חיים חמיאל. "יום יום", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 54, י"ט באלול תשי"ח (13.9.48), עמ' 647 (ציטוט חלקי).

שיחת דקלים / אהרן מירסקי¹⁴

לי ענפים פורשי כפים, יאהבו להפריק כלפי שמים.	ענפי — קמניפה המתנופפת ופרושה — כנב צפור המעופפת.
יאהבו להתנדנד במשב רוח, ורק בחמסינים יאונו.	את כפתי אשא ואשפך שיח ואבקש חיים מאל מצמיח.

בשיר זה מובאת התפילה רק בסופו. הדובר בשיר הוא הדקל, ובפיו שם המשורר את תיאור ענפיו. שלושת הבתים הראשונים הם אם כן תיאורים, וכאילו אינם שייכים לעצם התפילה שבבית האחרון. אך עיון נוסף בשיר מעמידנו על הביטויים המיוחדים כפתיחת השיר שעניינם קשור בתפילה: "לי ענפים פורשי כפים / ... כלפי שמים". צורת ענפי הדקל מעוררים במשורר אסוציאציה לדרך שבה האדם המתפלל פורש את כפיו כלפי ה'. "רפרש כפיו השמים", נאמר על שלמה בתפילתו (מלכים א, ח, כב). ובאותו פרק חזור הביטוי מספר פעמים, וכל פעם לציון תפילה: "כל תפילה כל תחינה אשר תהיה לכל אדם לכל עמך ישראל... ופרש כפיו אל הבית הזה" (שם, לח).

ואכן, משלים המשורר בדברי הדקל שבסוף השיר את אשר החל בראשית השיר, ואומר: "את כפתי אשא / ואשפך שיח". כאן נתקלים אנו בביטוי נוסף שעניינו תפילה. משמעות הביטוי "שיח" הוא השתפכות נפש, ובתנ"ך הוא מופיע במשמעות תפילה לה': "יערב עליו שיח" (תהל' קד, לד), "אשפך לפניו שיחי" (תהל' קמב, ג), ועוד רבים. אולם בפסוק אחר מופיע הביטוי כמקבילה מדויקת לתפילה: "תפילה לפני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו" (תהל' קב, א). מכאן גם שם השיר: "שיחת דקלים" שמשמעותו: תפילת דקלים.

הבקשה שבפי הדקל היא קצרה וחד-משמעית: "ואבקש חיים". כמושג "חיים" כלול הכל, ואין צורך לפרט. הכינוי לה' הוא "מצמיח", זו תכונתו ובה כלולה תפילת העץ.

* * *

בשיר נוסף מצויה תפילת הצומח, אולם מבנה השיר והדוברים בו שונים מבשירו של מירסקי, שבו מצאנו דובר אחד מתחילת השיר עד סופו, הדקל. המשורר כאילו נעלם-ונאלם, ואינו משמיע כלל את קולו. ואילו בשיר הבא שונה המבנה.

14. אהרן מירסקי. "שיחת דקלים", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 45, כ"ג באב תש"ט (18.8.49), עמ' 599.

ברך והתפלל, עיון בשירי תפילה בספרות ילדים

תפילת עלה / מרדכי אלעי¹⁵

רועד עלה על העץ; הרוח לו לוחש: בא הקץ. היום תבל, מחר תפל.	רועד העלה על הענף, בוכה, סופך כף אל כף וימתפלל לשמים: בוראי, בוראי, תן לי חיים.
--	--

הדובר בשיר זה מתכוונן מן הצד בעלה הרועד ברוח, ושומע כמה קולות: קולו של הרוח המבשר לעלה את סופו, וקול העלה עצמו הבוכה ומתפלל לשמים. שני הדוברים פונים בדבור ישיר, ונוצר מעין רב-שיח, שכן אין העלה משיב לרוח אלא פונה ישירות לבורא בתפילה קצרה: "בוראי, בוראי, תן לי חיים". תפילתו של העלה דומה לתפילת הדקל בשירו של מירסקי: "ואבקש חיים".

הפירוש לשיר, כפי שהבאנו, הוא פירוש פשוט וחיצוני. אולם ניתן לפרש את השיר באופן סמלי, ולראות בעלה הנובל את האדם הזקן החש שקיצו קרוב: "בא הקץ. / היום תבל, / מחר תפול". גם תיאור סיטואציית התפילה היא כמו אנושית: "בוכה, סופך כף אל כף". ספיקת כפיים הוא ביטוי לצער וקינה, ולא נותר לו לבוכה אלא להתפלל לשמים תפילה תמציתית: "תן לי חיים".

2. בקשות של ילדים

בפרק זה נרון בתפילות שונות של ילדים. מובן, שבכל המקרים המחבר הוא המבוגר, אולם הדברים שהוא שם בפי הילד הדובר בשיר לקוחים מעולמו של הילד. גם הלשון, על-פי רוב, היא לשון ילדים חיה ומוחשית. מובן, שככל שהשיר נכתב בתקופה קדומה יותר על-ידי משורר בן האסכולה של טרום-המדינה או ראשיתה, תהיה הלשון יותר מליצית וארכאית. גם הפנייה לה' תהיה בתפילה קונבנציונאלית ובביטויים מוכרים מתפילת הקבע. כנגד זה נפגוש בתפילות-בקשות של ילדים בשירה המודרנית, שכולטת בהן הפנייה הישירה והבלתי אמצעית לה' בלי כל מחיצות, והן רחוקות מן התפילה המסורתית.

2.1 בקשות לאומיות

אחת הבקשות החזרות ונשנות בשירי תפילה לילדים היא הבקשה להפרכת השממה, לגשם ולצמיחה. זו בקשה אופיינית לתקופת היישוב, שבה אידיאל עבודת האדמה היה נפוץ ומקובל. שירים כמו "תפילת הזורע"¹⁶ ו"הזורע"¹⁷ לשרה גלזמן מייצגים את הדובר המבוגר.

15. מרדכי אלעי. "תפילת עלה", הצופה לילדים, כרך י"ב, חוברת 17, כ"ב בטבת תשי"ח, עמ' 7.

16. שרה גלזמן. "תפילת הזורע", הצופה לילדים, כרך כ', י"ט בטבת תשי"ח (1.1.48), עמ' 181.

17. שרה גלזמן. "הזורע", הצופה לילדים, כרך ג', ל' בחשון תשי"ט (2.12.48), עמ' 103.

כנגד זה, בשירו של שלמה סקולסקי, "תפילתי"¹⁸, הדובר הוא הילד, והמשורר משתמש בדמיונו של הילד ובתפישתו המאנישה את האובייקטים. נושא השיר הוא נטיעת אילנות לקראת ט"ו בשבט, ותפילתו של הנוטע.

תפילתי / שלמה סקולסקי

בבקר השקמתי שמת, שחוק,	נטעתי אזי את שתילי התרש,
עליז לי יצאתי לגן,	לשפתי אותו לטף קל,
קהל-אילנות צמד שם חוגג,	הביט בי הנטע, ודאי התרגש,
מוכן לתפלה ב"מגן".	כי גם ברכתיו: — "צמח וגדל!"
צמדו אילנות פרעדה וברכתה,	קפוף על שתילי כה עודני נצב,
שמעתי אנשתי לחשם,	ורוח תלפה בגן:
פרשו כפותם בשיח שקט,	וגל של תפלה את לבי אז אפף —
הניעו דומם בראשם.	נוסף עוד אחד ל"מגן".
ודאי זה הפרוש, התמיר, הגדול,	פרשתי אזי גם אני את כפי,
הרם מכל עץ שבגן,	כרגיל וזקן אתחנן:
קרוב הוא לשחק, גבה מכל,	"בספר חיים אנא, כתב, אלהי,
ודאי שהוא פה הסגן...	כל נטע, כל שתיל, כל אילן.
ודאי זה השתיל, נטעתי אשפקר,	ותן להם גשם ושמש לרב,
שתילי הגמיש והרף,	וטל בקרבה להם שלח,
הוא פה "משורר", על בן כה ירעד	ויהי אז פתים גם מתוק וגם טוב,
על בן ותנועע כל כך...	ארצי כגן-עצן תפרח..."

בשיר זה מתנגשות שתי מגמות: ההתאמה לילד מחד גיסא והסגנון הגבוה של המבוגר מאידך גיסא. הילד הדובר המדמה את עצי הגן ל"מגן" מתפללים, מאניש את העצים ש"פרשו כפותם בשיח שקט" (שוב אותם ביטויי תפילה שנדונו לעיל), ואף מוצא ביניהם את "החזן". הברוש "הגבוה מכל". הוא מגזים בתאורו כדרך ילד: "קרוב הוא לשחק".

אולם מן הצד האחר משתמש המשורר בלשון גבוהה ונמלצת, שאינה מצויה בפי ילדים גם בתקופה שבה נכתב השיר (תש"ט): "עודני נצב", "גל של תפילה את לבי אז אפף", "כזקן ורגיל אתחנן".

18. שלמה סקולסקי. "תפילתי", הציפה לילדים", כרך ג', חוברת 19, י"א שבט תש"ט (10.2.49), עמ' 226.

גם בתפילה עצמה מאניש הדובר את הנטעים, כביכול הם בני אדם, ויש לכותבם "בספר חיים". הפן הלאומי של התפילה מרוכז בביטוי האחרון: "ארצי כגן-עצן תפרח". שיר זה "מבשר" הבנה למחשבתו של הילד ועולם דמיונו, אך המשורר איננו משתחרר עדיין מסגנונו הגבוה. גם המבנה הפרוסודי של השיר, הבתים המרובעים בחריזה מסורגת, הוא מבנה קלאסי המקובל בשנות הארבעים והחמישים.

* * *

שירה של מרים ילן-שטקליס, "תפילה"¹⁹, יש בו פנייה ישירה של הילד הדובר בשיר אל ה'. מטרת התפילה היא לאומית, להעלות לארץ-ישראל יהודים: "ילדים וילדות ואנשים, / וגם הזקנים-הזקנים, הישישים". לשם כך מוותר הדובר ביום הולדתו השמיני על מתנות אישיות: "אינני רוצה עט נובע. / אינני רוצה כדורגל. / ואף לא אופנים". כל שאיפתו היא להיות גיבור:

עשני, אדני, עשני בן-ליל —
 עשני גבור-חיל!
 גבור לקלי חת, לקלי פחד,
 תרבי בימיני מנצחת!
 כמו מתתיהו עשני,
 כיהודה המכבי עשני,
 למדני, אדני, למדני
 היות גבור.

לכאורה, מטרה אישית, ולא כן הדבר. הגבורה היא אמצעי בלבד, כדי לבנות אווירון, דמיוני ובלתי ממשי, שהרי בניית אווירון על-ידי ילד איננה מציאותית. באווירון זה מתכוון הדובר להעלות לארץ אל כל יהודי התפוצות, משימה שאף היא דמיונית כמוכן. הדובר מונה כמה ארצות, שמתוכנן מסתבר שהוא קלט משהו על מלחמת העולם ועל שואת יהודי אירופה ואפריקה. המשוררת הצליחה להבליט בשיר את רצונו הטוב של בן השמונה עם תמימותו וריחוקו מן המציאות הממשית.

הפנייה הישירה לה' בפתחת השיר ובסופו, מציבה לפנינו דובר מסביבה חילונית, המאמין בה' ובכוחו למלא את מבוקשו, אך מרוחק מאד מנוסחאות של תפילה ומפנייה מסורתית לה'. פנייתו היא בלתי אמצעית, כדבר ילד אל חברו:

19. מרים ילן-שטקליס. "תפילה", בחלומי", דביר, תשכ"ג, עמ' 19-22 (הובאו רק כמה קטעים). השיר נכתב כימי מלחמת העולם השנייה.

הפתיחה: שלום עליך, אדוני.
 אני דני.
 אתה זוכר אותי בנדיאי?
 הלא אתה זוכר
 כל קלבלב עור,
 וכל יתוש על הקיר
 הנך מכיר,
 ואני דני —
 מקור בן שמונה אני.

הסיום: עשה הדבר הזה בקרבך.
 מה לך? לך לא אכפת!
 הלא אתה פלפול גדול,
 הלא אתה יכול הכל —
 ואני מבקש פלפולך, פלפולך,
 אני דני,
 בירושלים, על הגג,
 בבקשה, אל תשכח...

זוהי תפילתו-שיחתו של ילד ישראלי תמים. העלייה על הגג אף היא מבטאה את אמונתו התמימה שבכך הוא מתקרב לקב"ה, ותפילתו עולה היישר למרומים! בולטת בדברי הילד ההכרה בגדולתו וביכולתו של ה' שהוא "כל-יכול". עם זאת, סגנונו יומימי: "לך לא אכפת!". המשוררת הצליחה להכניס את הקורא לעולם הילד ולהמחיש בפנינו "תפילה" מודרנית.

* * *

ריבוי המלחמות בארצנו מערב את הילדים במצב בעל כורחם, אם בצאת האב למילואים ואם חלילה בהתקלות כמוות עקב המלחמה. השפעת המלחמה על עולם הילדים בולטת בספרה של תרצה אתר, "מלחמה זה דבר בוכה". נצטט מתוכו שיר תפילה מודרני, העולה בחידושו העכשוויים על שירה של מרים ילן-שטקליס, שדנו בו. לשירים בספר זה אין שמות, וזהו שיר מס' 203. לא נזכר בו הזמן המדויק או שם המלחמה, ולכן משתמע ממנו נושא המלחמות כולן. יש כאן בקשה "הגיונית" של ילד-דובר המבקש להפסיק מלחמה בנימוקיו הילדותיים:

מתוך: מלחמה זה דבר בוכה / תרצה אתר
 אלהים, אלהים הגדול, תעשה,
 שכל החילים יאכלו וישתו.
 זאת אומרת, שהם יחיו וכל זה...
 וגם
 תעשה שהם
 יפחדו.

20. תרצה אתר. "אלהים, אלהים הגדול, תעשה", מלחמה זה דבר בוכה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ה.

אם שלנו יפחדו
 וגם שלהם יפחדו
 וכל אחד יאמר שהוא לא רוצה,
 אז כל ראשי הממשלות יגידו:
 "בסדר, מה נעשה?"
 הם מפחדים כל כך, שממש אי אפשר
 להמשיך.
 גמרנו. תלכו הפינה פלכם.
 במצב שקנה,
 מכרחים להפסיק!
 (אולי הם גם יגידו: "תתפישו לכם!")
 אכל זה פכר לא אכפת לי.)

שיר זה, שאין בו חרוזים, אין בו משקל, ואף הריתמוס משתנה באופן קיצוני, הוא שיר מודרני לא רק בצורתו אלא גם בתוכנו ובמבנהו. הדובר-הילד הפונה ישירות לה', מנמק את בקשתו בהגיון ילדתי הלקוח מהווי הילדים.

שתי בקשות מעלה הדובר המפחד מן המלחמה ורוצה בסיומה, האחת: שהחיילים "יאכלו וישתו", וזאת, כיוון שאם הם אוכלים ושותים — סימן שהם חיים! אך המטרה המרכזית היא שתיפסק המלחמה. ולפי הגיונו של הילד, חייל שפחד אינו יכול להילחם, ולכן הבקשה לה' מנוסחת כך: "וגם / תעשה שהם / יפחדו". שלושת הטורים הללו קצרים וקטועים, כאילו הדובר מהסס לבטא את בקשתו המורדה. לכן המלה "יפחדו" עומדת בטור נפרד, בסוף. אם כל החיילים שבכל הצבאות יפחדו, הם יביאו את הממשלות למצב של חוסר ברירה, "במצב כזה / מוכרחים להפסיק". הילד הדובר מרגיש שאין זה הולם את החיילים לפחד, הרי חייל צריך להיות "גיבור", אך רצונו להפסיק את המלחמות כה חזק, ש"לא אכפת" לו כלל אם יגערו בהם ותדמיתם תרד: "תתביישו לכם!" זוהי גישה תמימה ונאיבית, הפורשת תוכנית "אסטרטגית" לסיום המלחמה.

הפנייה הישירה לה' מנוסחת מתוך אמונה וביכולתו למלא כל בקשה. דרך הדיבור היא פרוזאית, כפי שמצוי בשירה המודרנית. יש כאן ניסוח של משא ומתן הגיוני: "אם — אז". הדובר משער ומדמיין את השפעת המצב על ראשי הממשלות שייכנעו לעובדות. הניסוח ילדתי: "גמרנו. תלכו הביתה כולכם". כך רואה הילד את הפסקת המלחמה.

שיר זה רחוק מאד משירי התפילה שראינו בתקופות הקודמות, אולם נראה להלן, שנוסח זה של "אלוקים, תעשה", רווח בשירי התפילה המודרניים לילדים, ומשקף את רוח התקופה.

* * *

מצוקת המים עקב מיעוט הגשמים אף הוא נושא לאומי בישראל. מפלס הכינרת מסמן

את מצב משק המים, וההתעניינות בו רבה. המשוורת עדולה (סבינה מֶסֶג) התייחסה לכך בכמה משיריה, שבשניים מהם עולה נושא התפילה. השיר "הכנרת – מלכה"²¹ איננו שיר תפילה, אך התפילה נזכרת בסופו. על הכנרת אומרת המשוורת: "ואם שפתיה יבשות – / אומרים את שמה כחדשות. // וגם מי שאינו חושב / שאלהים ברום יושב, / פתאום עומד ומתפלל / וזה עוזר, תודה לְאֵל!". הצורך להתפלל בעת מצוקה מובע פה בהדגשה. הילד הדובר בשיר מודע לחוסר האמונה בה' הרווח בציבור, מצב שאינו מפריע לבריות לפנות כלפי מעלה בעת צרה. המשוורת משלבת את הניב הידוע "תודה לאל" גם במקום שאין מאמינים במציאותו, ונוצרת שנינה לשונית הומוריסטית, שחבויה בה סתירה לחוסר האמונה.

לעומת זאת, בשירה האחר של עדולה, "אלהים בבקשה", יש בקשה על המים בסוף השיר, מעין תפילה קצרה.

אֱלֹהִים, בְּבִקְשָׁה / עדולה²²

בוא נביא אֵת הַמָּטֶר!	כָּל אֶרְצֵי צֶהָב לֹבֶשֶׁת,
בוא נְרַאֲהָ לוֹ – מְטָרָה!	הַשָּׁדָה גְרוֹנוֹ נָחַר.
בוא נְרַאֲהָ לוֹ – מְקַטְרָה!	הַכְּנֶרֶת מְתִיבֶשֶׁת,
בוא נְקַרָּא	מֵהֵיכָן נִשְׁתָּה מְחָר?
לְמִשְׁטָרָה!	
	וְאִם זֶה לֹא יַעֲזֹר,
	כָּל קַחְנוּ נֶאָזֵר
	וְנֹאמַר בְּלִחְשָׁה:
	"אֱלֹהִים, בְּבִקְשָׁה."

הילד הדובר בשיר מודאג מהתייבשות הכנרת ומקמילת השרות. הוא מאניש את השדה: "גרוננו ניחר", ובכך הוא מביע את תחושת האנשים הצמאים. תמימותו של הדובר רבה. בבית השני הוא חוזר בצורה אנפֹּרִית על קריאתו "בוא נביא", "בוא נראה", כביכול המטריה והממטרה (משחק לשון נופל על לשון על המלה מטר) יורו את בוא המטר. הטור האחרון, שבבית זה, "בוא נקרא למשטרה", יש בו הומור, והוא מייצג את האימים המושמעים לעיתים באוזני הילד הבלתי ממושמע.

בסיום השיר יש תחנונים. כדי לפתוח כמלות תפילה לה', חש הדובר שעליו לאזור את כל כוחותיו. יש כאן ניגוד בין הלחישה ותיאור מעשיו של הלוחש, האזור את כל כוחותיו כדי ללחוש, ובין הקריאות הרמות שבבית השני. אנו חשים ששתי המלים, "אלהים, בבקשה", נאמרות כלחד מתוך תוכו של המתפלל. וכך אומנם יאה לה לתפילה שתיאמר מתוך כוונה שלימה, כתפילת חנה, "רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע" (שמו"א א, יג).

21. עדולה – "הכנרת – מלכה", נגלוש בחרמון נושט בכנרת, הקיבוץ המאוחד, 1994, עמ' 23.

22. עדולה. "אלהים, בבקשה", שם, עמ' 22.

2.2. בקשות אישיות

הילדים הדוברים בשירים "המודרניים" פונים בבקשות ומשאלות אישיות בפנייה ישירה אל אלוהים. הסגנון הזה ברוב המקרים: "אלוקים, עשה". רוב המשאלות עוסקות בחיי יום-יום של הילדים, צרכים אישיים, חברתיים ומשפחתיים. רוב השירים אינם שירי תפילה במובן הקלאסי, לא בתוכנם ולא בסגנונם. אלוהים, בעיני הילד, הוא קרוב, שומע וכל יכול. לכן ניתן לפנות אליו בכל משאלה קטנה או גדולה, המנוסחת בתמימות ובאופן ישיר. על ידי בקשת הצרכים האישיים מכניס המבקש את הקב"ה לכל פרטי חייו הקטנים והגדולים, ומוסר את בעיותיו לרשות עליונה.

השיר "מכתב" של מרים ילן-שטקליס²³ שונה במקצת מקבוצת השירים שנדון בהם כפרק זה. בשיר זה מובא עולל אנושי-כללי, שנגדו מתקוממת הילדה הדוברת, בצד העולל שנגרם לה אישית: "הלא תמיד הכל אוסרים עלי". תוך כדי הרצאת טענותיה נגד המבוגרים, היא שוטחת טענות נגד הנהגת העולם: "וזה אסור שאיש יהיה בלי זרוע". זוהי מצוקה אנושית המזעזעת את הילדה הקטנה הפונה אל ה': "אד-ני, / ואיך יוכל לשתול? / ואיך יוכל לנטוע? / ואיך הכל?" וביותר נוגע ללב הדוברת גורל בתו הקטנה של האיש הגידם: "ואיך ירים את הילדה / ואיך לו זרוע ככותונת?" וכאן באה הבקשה התמימה המנוסחת בצורה מנומסת:

בְּבִקְשָׁה,
עֲשֵׂה לוֹ זְרוּעַ תְּחַשֶּׂה.

ילדה זו היא ישרה ומכינה שאם היא תקבל את משאלתה, עליה לתת משהו "במקום". היא מציעה שורת הבטחות בתמורה, וכל מה שאוסרים עליה באופן אישי, היא מוכנה לקבל על עצמה. יש כאן הקרבה עצמית, כביכול, למען המשאלה האנושית הקשה שבקשה:

וְאִם תַּעֲשֶׂה – הֲרִינִי מְבִטִיחָה,
שׁוֹב לֹא אֶקְפֹּץ אֶף פֶּעַם
בְּסִגְדֵי אֵל הַבְּרָכָה,
.....
וְלֹא אֶגַּע בְּכֶלֶל בְּשׁוֹם דָּבָר –
בְּשׁוֹם דָּבָר ...
אֶבֶל אֶתָּה, אֶתָּה הַבֶּטַח לִי
כִּי תַעֲשֶׂה לוֹ זְרוּעַ תְּחַשֶּׂה,
בְּבִקְשָׁה.

הדוברת בשיר זה מזכירה בגישתה את דני, הדובר בשיר "תפילה" של מרים ילן-שטקליס, שהובא לעיל. שני הדוברים מוכנים לוותר על טובתם האישית, האחד למען העניין הלאומי, קיבוץ גליות, והאחרת למען טובת האנושות והאדם הסובל. ושניהם מבקשים ישירות

23. מרים ילן-שטקליס. "מכתב", יש לי סוד, דביר, עמ' 70 (השיר מצוטט במקוטע).

מה'. גישה כזו מצויה ביצירות שבתקופה הקלאסית שבשנות הארבעים והחמישים, והיא שונה מן הגישה של הילד בשנות השבעים והשמונים כמו שנראה להלן.
 בשירנו נסחה המשוררת את הבקשה בצורת "מכתב", לא תפילה, לפי הנוסח שבפתיחת השיר: "לאד-ני, בגן-עדן, בשמים. / שלום אד-ני!" והסיום אף הוא כחתימת מכתב: "כבר ישנים החתולים. / ליל מנוחה. / תודה רבה לך. / ומה שלומך? / הדסה. //". סגנון זה מביע את תפישת האלוקות על-ידי דובר-ילד. מובן, שגם כאן מייצגת הדסה לא רק את הגיל הצעיר, אלא את הגישה החילונית המדברת אל הקב"ה כאל חבר קרוב בלשון יומיומית.

* * *

בשירי הילדים "העכשוויים" שבהם הדוברים הם הילדים, סובכות הבקשות באופן מודגש סביב צרכיו האישיים של הילד. לא נמצא בהם שאיפות לאומיות או תשומת לב מיוחדת לצרכים האנושיים-כלליים. הילד ועולמו הם במרכז ההתעניינות במשפחה, בגן ובבית-הספר, וכך גם בעיני עצמו. מכאן, שבשירי הבקשה המושמים בפי הילדים, נוכל למצוא בקשות אישיות בלבד. גישה זו מבטאה אגוצנטריות ואגואיסטיות. גם צורת הפנייה לאלוקים היא בנוסח ציווי: "אלהים, עשה!" על-פי רוב חסרה גם מלת הנימוס "בבקשה", והמשאלה הופכת כמעט לדרישה. בעידן המודרני, הילד הרגיל שהוריו ממלאים את כל דרישותיו, מעביר גישה זו גם כלפי מעלה. הכל חייבים לו, גם אלוקים.

* * *

אחד השירים המייצגים גישה זו הוא שירה של שלומית כהן-אסיף, "אלהים עשה"²⁴ שבו אין אפילו פסיק בין מלת הפנייה, "אלהים", ובין הפועל בציווי שלאחריה, "עשה".

אַלְהִים עֲשֵׂה / שלומית כהן-אסיף

אַלְהִים עֲשֵׂה	אַלְהִים עֲשֵׂה
שְׁמוֹס דָּכָר לֹא יִתְקַלְקַל הַיּוֹם	וּמָה שֶׁתִּכְנַנְתִּי לַעֲשׂוֹת — אַעֲשֵׂה.
עֲשֵׂה שְׂמֹגַג הָאָוִיר לֹא יִתְפָּרַע	וּמִי שֶׁצָּרִיךְ לְהַגִּיעַ אֵלַי — יִגִּיעַ.
אַלְהִים עֲשֵׂה	אַלְהִים, יֵשׁ לִי עוֹד בְּקִשָּׁה
שֶׁלֹּא יִגְנַבוּ לִי אֶת הַשְּׂקִית	וְהִיא בְּלִבְ נִשְׁאָרָת
עִם הַסְּגוּרֵיךְ וְהַמְּמַתְקִי.	אֲנִי שׁוֹמֵר אוֹתָהּ
עֲשֵׂה שֶׁמִּמֶּיךָ יִהְיֶה לִי	לְפָעַם אַחֲרָת.
מִטְּבַע בְּאָרְנֶךָ.	

24. שלומית כהן-אסיף. "אלהים עשה", נשיקת הפתעה, הקיבוץ המאוחד, 1993, עמ' 57.

לדובר בשיר זה יש בקשות רבות וניתן לחלק אותן לשתיים: בקשות מציאותיות וגשמיות, ובקשות דמיוניות-רוחניות. בבית הראשון מורגש החשש מפני תוכנית שתתקלקל, אולי בשל מזג האוויר. ואילו בבית השני משתמעות חוויות לא נעימות בעבר, ובגללן מבקש הדובר שדברים אלה לא יחזרו בעתיד: גניבת אוכל וחוסר כסף. ניכר שהדובר הוא ילד בגיל הגן, שהרי מייחס הוא את כתיבת המכתבים ל"מלאך המכתבים". גישתו הדמיונית מובעת גם בבקשה האחרונה, שיש בה פיוטיות: לשמוע את מנגינת הכוכבים.
 הדובר בשיר זה חש קרבה רבה לאלוקים והוא מגלה לו דברים כמוסים. הוא כל כך בטוח במילוי בקשותיו, שהוא דוחה לפעם אחרת את הבקשה שבלב. זוהי "תפילה" של ילד קטן ואגוצנטרי.

* * *

שיר דומה לזה הוא שירו של יהונתן גפן "ענת אומרת לאלהים בערב"²⁵. אלה אמירות שהן תוצאה של הרהורי ילדה בגיל הגן בשוכבה במיטתה לפני השינה. אולם שלא כמו בשירה של שלומית כהן-אסיף שבו מבקש הדובר רק על עצמו, אנו שומעים בבקשותיה של ענת משאלות הנוגעות גם לסוככים אותה.

עֲנַת אוֹמֶרֶת לְאֱלֹהִים בְּעֶרֶב / יהונתן גפן

תַּעֲשֶׂה שְׁלוֹסֹסָה יַעַל לֹא יִהְיֶה דְמַעוֹת,
 תַּעֲשֶׂה שְׂדוּדָה רוֹת תִּקְנֶה לִי אֶת כָּל מַה שֵּׁיֵשׁ לְנִמְרוֹד,
 תַּעֲשֶׂה שְׂאֲנִי אֲדַע בְּעַל פֶּה אֶת כָּל הַשְּׂעוֹת,
 תַּעֲשֶׂה שְׁלֵגִל יִהְיֶה סְרָטִים בְּשַׁעְרוֹת,
 תַּעֲשֶׂה שְׂנַוְרִית תַּצִּיר בְּעֶרֶב,
 תַּעֲשֶׂה שְׂמִשָּׁה יָבוֹא תִּכְף,
 תַּעֲשֶׂה שְׁלִיִּמְרוֹד יִהְיֶה שְׂרִירִים,
 תַּעֲשֶׂה שְׁלִיִּזְנָתָן יִהְיֶה שְׂרִירִים,
 תַּעֲשֶׂה שֶׁהָאִשׁ עִם הַקְּרַחַת וְהַמַּעִיל הַכָּחַל יִגִּיד דְּכָרִים,
 תַּעֲשֶׂה שֶׁהַתִּינוּק שְׂאוֹל יִדַּע לְלַכֵּת לְאֵן שֶׁצָּרִיךְ;
 שְׂעֻדִית וְאוֹרִית יִלְמְדוּ טוֹב —
 לְקָרָא, לְצִיר, וְאוֹלֵי גַם לְכַתֵּב.
 וְשֶׁהַלֵּילָה לֹא יִהְיֶה כָּל כֶּף רֹטֵב וְלַח,
 תַּעֲשֶׂה שֶׁלֹּא יִהְיֶה לִי עֲצוּב בְּלִי-כֶף.
 תַּעֲשֶׂה שֶׁמֶתָר בְּבִקְרָא קוֹם לָגֵן,
 וְאִם לֹא אִכְפַּת לָךְ, וְיֵשׁ לָךְ עוֹד טַפ־טַפַּת זְמַן —
 כִּבְּהַבְּקִשָּׁה אֶת הָאוֹר הַקָּטָן,
 אֲנִי כָּל כֶּף עֲשֵׂהָ, וּכְכֹר מִתַּחַת לְשִׁמְיָךְ.
 וְתוֹדָה רַבָּה לָךְ מִמֶּנִּי וּמִכָּל הַמִּשְׁפָּחָה.

25. יהונתן גפן, "ענת אומרת לאלהים בערב", שירים שענת אוהבת במיוחד, דביר, 1969, עמ' 45.

בשיר זה חסרה מלת הפנייה לאלוקים, והיא משתמעת מתוך הכותרת. כנגד זה חוזרת הבקשה "תעשה" שתיים-עשרה פעמים בחזרה אנפורית. ככל שורה בקשה נפרדת, כמעט במבנה פרוזאי, כאשר אורך הטורים בלתי שווה אך מחורז.

מתוך הבקשות בשיר זה ניבטת דוברת עצובה המבקשת בין השאר: "תעשה שלא יהיה לי עצוב כל כך". כבר בבקשה הראשונה נזכרות הדמעות, אומנם של הסוסה, אך זוהי אמירה מיטונימית, הדמעות הן של הדוברת. המעיין בספרו של יהונתן גפן מוצא בסמוך לשיר זה שיר אחר הנקרא "שיר עצוב" (שם, עמ' 44). השיר מסתיים כך: "אך לכל הילדים יש אמהות, / ורק לענת / אין אמא". זו סיבת העצב גם בשירנו, כי הדוברת היא ענת, ובשעה שאמהות משכיבות את ילדיהן לישון, פונה ענת לאלוקים בכל בקשותיה.

הסיום הוא הומוריסטי, והוא ממחיש את תפישת האלוקים אצל ילדים קטנים, הרואים בו דמות הגוף ומאנישים אותו: "ואם לא אכפת לך, ויש לך עוד טפ־טפת זמן — / כבה בבקשה את האור הקטן". בקשה זו טבעית לדוברת העייפה הנמצאת "כבר מתחת לשמיכה". ואם הזכרנו קודם חוסר נימוס של ילדים, הרי דוברת זו נימוסית מאד: "ותודה רבה לך ממני ומכל המשפחה".²⁶

* * *

בשיר "משאלה" של עדולה²⁷ מבקש הדובר בקשה אחת בלבד ומאד לא שגרתי. בין הילדים רווחת האמונה שכאשר רואים כוכב נופל ניתן להביע משאלה. אמונה זו מניעה את הדובר בשיר להביע משאלה משלו:

מְשַׁאלָה / עדולה

אֱלֹהִים, לֹא צָרִיךְ שְׂכֹכֵךְ יִפֹּל

כְּדֵי שְׁיִלֵךְ יוֹכֵל "לְשֵׁאל".

אָכֵל אִם כָּכֵר נוֹפֵל לוֹ כּוֹכֵב שְׂכֵיט —

עֲשֵׂה שְׁיִפֹּל

כְּשֵׁאֲנִי

מִבֵּיט.

המשאלה המובעת בשיר קשורה לעצם התופעה של נפילת כוכב. ניכר שהדובר בשיר זה בוגר יותר, ובא בטענה לה' ובדרישה לוותר כליל על נפילת הכוכב. למעשה מדבריו משתמע שרצוי שילדים יוכלו תמיד להביע את משאלותיהם מבלי שיהיו תלויים בנפילת

26. ליהונתן גפן יש שיר נוסף שבו מובעת בקשה מאלוקים. השיר: "הייתי הכי קטן בכתה" (בתוך: הכוכבים הם הילדים של הירח, עמ' 22), אולם אין זה שיר תפילה, והבקשה נזכרת אגב: "אלהים, תעשה שלא יסתירו לי / ושאוכל לראות!".

27. עדולה. "משאלה", נגלוש בהרמון נשוט בכנרת, הקיבוץ המאוחד, 1994, עמ' 32.

הכוכב. אולם "אם כבר נופל לו כוכב שביט", יכוון אותו ה' לדובר, המביט. במלים אחרות: תן לי את ההזדמנות להביע משאלה. בסיום זה יש נימה הומוריסטית.

* * *

כפי שראינו בכמה שירים שהדובר בהם הוא הילד, מערב המשורר את הבקשות עם תפישת האלוקות על-ידי הילד, כי הא בהא תליא: רק ילד המאניש את הכורא מסוגל לבקש בקשות פיסיות כגון, לכבות את המנורה ("ענת אומרת לאלוקים בערב").

תפישה זו מודגשת בשירה של סמדר שיר, "רצייתי לבקש ש...", שיר שנכתב ליום ההולדת. השיר פותח בפנייה לאלוקים, כדרך שפונים לאדם, "אלהים היקר", פנייה החוזרת שלוש פעמים בשיר, ולאחרי כל פנייה באות הבקשות.

רְצִייתִי לְבַקֵּשׁ מִמֶּךָ שְׁ... / סמדר שיר²⁸

אֱלֹהִים הַיָּקָר

חֲשֵׁךְ בְּחוּץ, וְיָרַח בְּשָׁמַיִם

וּכְבֹר מְאֹד,

אָכֵל אִם אָתָּה עוֹד עֵר

וְאִם תִּפְתַּח אֶת יוֹמֵן הַשָּׁנָה

תִּרְאֶה שֵׁשׁ לִי יוֹמִילֶדֶת מְחֵר.

אֲזַ לְמִרוֹת שֶׁחֲשֵׁךְ בְּחוּץ, וְיָרַח בְּשָׁמַיִם,

וּמְאֹד,

רְצִייתִי לְבַקֵּשׁ מִמֶּךָ, אֱלֹהִים הַיָּקָר, שְׁ...

שְׁכַל הַחֲבֵרוֹת וְהַחֲבָרִים שְׁלִי יָבוֹאוּ לְמִסְבָּה

כִּי הֵכִי עֲצוּב זֶה לַחֲכוֹת וְלַחֲכוֹת וְלַחֲכוֹת וְלַחֲכוֹת

כְּשֶׁאֶף אֶחָד לֹא בָּא,

שְׁאֵמָא תַעֲשֵׂה טוֹבָה וְתוֹצִיא מִהַסְּלוֹן אֶת אַחֲוֵתִי הַקְּטָנָה

בְּגִלְלִי שֶׁהִיא דוֹחֶפֶת אֶת הָאֵף לְמִשְׁתָּקִים שֶׁל יְלָדִים גְּדוּלִים

שֶׁהֵם בְּכָלֵל לֹא עֲנִינָה.

.....

.....

שִׁיהִיָּה לִי מִסְפִּיק כֹּחַ לְכַבּוֹת אֶת כָּל הַנְּרוֹת

לֹא שְׁאֲנִי תִלְשֵׂה אוֹ מְשֵׁהוּ, אָכֵל מֶה יִמְרָה אוֹ לֹא אֶכְבֶּה אֶת כָּלָם

28. סמדר שיר. "רצייתי לבקש ממך ש...", בא לי מסיבה לי, ידיעות אחרונות/ספרי חמד, 1995, עמ' 78-80.

הפניה לה' שבשני הבתים הראשונים מצוטטת כאן פעם אחת, והבקשות מובאות ברצף.

כפו אָהד גָּדוֹל?
 וְשֵׁאבָא לֹא יָכֶעס עַל יְלָדִים שְׁמִשְׁתּוֹלְלִים כְּדֵי לַעֲשׂוֹת שְׁמֵחַ
 וְלֹא יַעֲזֵק עֲלֵיהֶם שְׁאֲפֶשֶׁר לְשִׂמְחָה
 גַּם בְּלִי לַעֲזֵק.

.....

.....

שְׂיֵהָה לִי יוֹמוֹלְדֵת נְהַדֵּר, נִפְלֵא, מְשֻׁלָּם
 יוֹם הוֹלְדֵת כְּמוֹ בְּאַגְדָּה
 כְּדֵי שְׁאוּכַל לְזַכֵּר אוֹתוֹ שְׁנָה שְׁלֵמָה
 עַד לַיוֹמוֹלְדֵת הַבָּא!

הבקשות של הדוברת בשיר מביעות את חששם של ילדים וחוסר בטחונם לקראת מסיבת יום הולדת, שבה באים ילדים זרים לבית המשפחה. גם בשיר זה מאנישה הדוברת את ה': יש לו יומן שנה, הוא ער או ישן, והוא יודע למי יש "יומולדת". הבקשות מאפיינות ילדה קטנה והן מופנות גם להתנהגות הוריה. הקנאה באחות הקטנה נאמרת בלשון פרוזאית יומיומית: "דוחפת את האף" לענייניה ומפריעה לה. הביקורת על האב אף היא אופיינית לשירים העכשוויים הנכתבים משנות השמונים ואילך: "שאבא לא יכעס... ולא יצעק...". בסיום מבקשת הדוברת "יום הולדת נפלא, מושלם, כמו באגדה". זו היא משאלה טיפוסית ליום שמחה אישי.

כמה רחוק ושונה שיר זה מן השיר "תפילה" של מרים ילן-שטקליס, שנרון לעיל, שבו מוותר דני על כל המתנות ביום הולדתו, ורוצה רק להיות גיבור כדי להעלות יהודים לארץ ישראל. גם הסגנון של שירנו שונה לחלוטין: משפטים פרוזאיים ארוכים באורך בלתי שווה ובלי חרוזים, ולשון בוטה המחקה סגנון רחוב וכיטויים מצויים. כך רואה המבוגר החילוני בימינו את הילד הקטן בסיטואציה הנדונה.

* * *

בספרה של אמונה אלון, "כשאני מבקש מאלוקים", מובאים קטעים שונים על תפישת האלוקות בעיני הילד, כפי שנראה בנספח. בשיר הבא²⁹ בולט יחסו של הילד עצמו לבקשותיו מאלוקים:

כְּשֶׁאֲנִי מְבַקֵּשׁ מֵאֱלֹהִים
 דְּבַר שְׂאֲנִי רוֹצֵה —
 אֵינְנִי בְּטוֹחַ שֶׁהוּא יִתֵּן
 אֶבֶל תְּמִיד אֲנִי מְנַסֶּה.

29. אמונה אלון, "כשאני מבקש מאלהים", בתוך: כשאני מבקש מאלהים, זמורה ביתן, 1985.

אוֹפְנִים תְּדַשִּׁים
 אֲנִי מְבַקֵּשׁ כְּבָר שְׁנָה
 וְאֱלֹהִים לֹא עָנָה לִי, בִּינְתִים:
 אֶף כְּשֶׁהִתְפַּלְלְתִּי שְׂאֲבָא
 יִחְזֹר מִן הַצָּבָא —
 בָּא אָבָא הַבֵּיתָה כְּעֵבֶר שְׁעֵתִים!

הקטע שלפנינו אינו שיר תפילה, כי אין בו פנייה ישירה לה'. הדובר מספר לקורא על יחסו לה' ולבקשות אליו. זו צורה עקיפה של בקשה. יש כאן דיווח על מעשים שנעשו בעבר, תפילה או בקשה, ועל תוצאותיהם. גם כאן הבקשות הן אישיות, אופניים חדשים, ושאבא יחזור מן הצבא.

אולם המיוחד בקטע זה הוא חוסר הביטחון של הדובר שכל משאלותיו אמנם תיעננה: "אינני בטוח שהוא יתן / אבל תמיד אני מנסה"; והתמדה בבקשות: "גם אופניים" אני מבקש כבר שנה", אך "בינתיים" לא ענה. לפנינו דובר מאמין, והוא מוכיח את היענות ה' — אמנם לא תמיד — באופן תמים: אחרי תפילתו לשוב אביו — "בא אבא הביתה כעבור שעתיים!".

* * *

לסיום פרק זה אביא שיר שנכתב במגזר החרדי. הבקשה בשיר זה היא בקשת סליחה.

נְסִי מִתְּדַשׁ / בְּלֵה גּוֹלוֹמְבוֹבִיץ³⁰

נְשָׂתִי אֲלֵיָה — וּפְנֵי מְסַמְקִים,	נְשָׂתִי אֲלֵי, אֵל רַבּוֹן עוֹלָמִים,
וּבְיָדֵי הַרוֹטְטָת מְחַבֵּרְתִּי:	וּבְיָדֵי — נְשָׂמְתִי הַרוֹטְטָת:
"מוֹרְתִי, הַתְּקַלְקֵל לִי... הִנֵּה כָּאֵן קְתָמִים...	"קִלֵּי, שׁוּב קְלַקְלְתִּי... הִנֵּה כָּאֵן קְתָמִים...
סְלַחֵי נָא לִי, תְּנִי לִי אֶתְרֵת..."	סְלַחֵנִי — אֲנִי מִתְּחַרְטֵת..."
נְתַנָּה לִי מְחַבֵּרְתִּי תְּדַשֵּׁה וְיִפֶּה	אֵת כָּל הַקְּתָמִים כְּרַכּוֹת הוּא נְגַב —
וְשָׂמָה יָדָה עַל כְּתָפֵי;	וּמְיָד וְהָרָה נְשָׂמְתִי:
אֵת רֵאשֵׁי הַמְּרַכָּן כְּרַכּוֹת הִיא לְטָפָה:	אֵת רֵאשֵׁי הַמְּרַכָּן כְּחֻבָה הוּא לְטָף:
"נְסִי מִתְּדַשׁ, יִלְדְתִי!"	"נְסִי מִתְּדַשׁ, יִלְדְתִי!"

השיר "נסי מחדש" מבליט את ההבדל העצום בין הגישה החילונית — שהוצגה בשירי הבקשה שבפי ילדים בשירה המודרנית, ובין שיר שנכתב על-ידי משוררת חרדית. לא דרישות ומשאלות גשמיות שמה המשוררת כפי הדוברת, אלא בקשה של טיהור וזיכון הנשמה, כדי להגיע לשלמות. פעמיים מודה הדוברת בחטאה ומבקשת סליחה, ונוצרת בשיר הקבלה מלאה בין שני

30. בלה גולומבוביץ, "נסי מחדש", ביחד, ספרית המבצעים, כפר חב"ד, עמ' 35.

חלקיו. כתמים במחברת ניתן לתקן בנקל, "חני לי אחרת". אך לפי התפישה היהודית גם חטאים המכתימים את הנשמה ניתן לתקן, על-ידי בקשת סליחה וחרטה: "סלחני — אני מתחרטת". ובמקביל, חשה הדוברת שכשם שמורתה סלחה לה מתוך ליטוף ואהבה, כך סלח לה הבורא מתוך חיבה. שניהם נותנים לה הזדמנות נוספת: "נסי מחדש, ילדתי". לא רק צורת הפנייה והכינויים לה, "רובן עולמים", "קִלִי", שונים בשיר זה מכל השאר, כפי שמקובל בספרות החרדית, אלא כל העמידה בפני הקב"ה, עמידה של כניעה, הודאה על החטאים וחרטה, מחזירים אותנו לבית-הכנסת ולעולם שכולו אמונה וביטחון בסליחת הבורא. ילדים קטנים הגדלים מתוך יחס כזה לאלוקים, סופגים את האמונה ומתמלאים דרך-ארץ בפני ריבון העולמים.

עם זאת, ספק בעיני אם אמירה כזו אמנם פנה וטבעית היא לילדים, אפילו חרדים: "בידי — נשמתי הרוטטת... סלחני" (פועל משובש, שכן יש לומר סלח לי ולא סלח אותי, על משקל שומרני — שמור אותי). גם המהירות בה נסלח הכל: "מיד זהרה נשמתי", יש בה הגומה רבה. הדוברת בשיר זה גם אם חטאה, מיד היא חוזרת בתשובה ומכירה בחטאה, כפי שרווח רבות מן היצירות הספרותיות במגזר החרדי המתארות גיבורים מושלמים. בקשת סליחה אינה אהובה על ילד רגיל, ואילו כאן, בקשת הסליחה וההודאה בחטא נובעת מן הילדה עצמה מבלי שאיש ידרוש ממנה זאת. שלימות כזו אומרת דורשני.

3. שירי הלל והודיה

הסוג האחר של שירי תפילה, כאמור, הוא שירי הלל והודיה לקב"ה על הטובות שעשה. "שירת שבח והודיה היא שירה אמיתית שמקורה במעמקים, ותוכה רצוף להט", כדברי הרב אלימלך בר-שאול.³¹ הדובר בשיר מתעורר "להודות, לשבח ולקלס" את הקב"ה מתוך שמחה והכרת טובה שהוא חש למי שעשה לו ניסים או מילא את צרכיו הגשמיים.

בשירי התפילה לילדים אין שירי הודיה רבים בהשוואה לשירי בקשה. במיוחד אין כמעט שירי הודיה המושמים בפני הילד. שירי הודיה אישיים לא מצאתי כלל. רוב שירי ההודיה עוסקים בנושאים לאומיים או בנושאים קיומיים כלליים. הדובר הוא המבוגר המודה על-פי רוב בלשון רבים בשם העם או הציבור. עם זאת, מצויים מספר שירים שיש בהם הודיה ושבח בעקיפין, והמשורר שם אותם בפני החי או הצומח, כפי שראינו בשירי הבקשה. נדגים כמה שירי הודיה מן הסוגים השונים שמגינו.

3.1 הודיה לאומית

כשם שרבו שירי התפילה והבקשה הקשורים במלחמת השחרור, כפי שהראינו לעיל, כך קשורים כמה שירי תודה ליום העצמאות והקמת מדינת ישראל. עם זאת, המשורר חש שהגאולה אינה שלימה, והוא משלב בשירו גם בקשות. שירו של שלמה סקולסקי, "מודים אנחנו לך"³², מייצג את הז'אנר של שיר התודה וההלל הלאומי:

31. אלימלך בר-שאול. "תפילה", מצוה ולב, הוצאת אברהם ציוני, תל-אביב, תשס"ז, עמ' 109.

32. שלמה סקולסקי. "מודים אנחנו לך", הצופה לילדים", כרך ג', חוברת 30, ר' באייר תש"ט (5.5.49), עמ' 358.

מודים אנחנו לך / שלמה סקולסקי

מודים אנחנו לך, רבון-עולמים,
 על אור ישעך פי זרח,
 חדשת פקדם עלינו ימים,
 בא יום, לו צפינו כל קף.
 בנכות אבות, קדשו השם,
 בנכות דקם ודמעת-אם,
 בנכות הבן, גבור-לוחם
 — קם ישעאל ונצח.
 שיר חדש, שיר הלל,
 לך שרים ילדי ישעאל.

נניפה הדגל אל על,
 זמן רב השפילוהו גוים,
 כגדל הסבל — גילנו יגדל
 וכה עוד יוסיף אלהים.
 פי זה היום, יום תג-הדרור,
 נלחמנו לו מדור לדור
 גם ברמה, גם במקטור,
 — בא לעין כל הרואים.
 חג חדש אור יהל,
 חוגגים ילדי ישעאל.

שם השיר, "מודים אנחנו לך", לקוח מתפילת ההודאה שב"שמונה עשרה", והדוברים בשיר מדברים בלשון רבים, בשם האומה וילדי ישראל. זה אחד השירים הראשונים שנכתבו לחג העצמאות הראשון, לה' באייר תש"ט. תאריך זה מסביר את תוכן השיר ואת שמחת החג: "חידשת כקדם עלינו ימים / בא יום, לו צפינו כל כך". הדוברים מזכירים את הקרבנות שבזכותם "קם ישראל ונצח", ואת המלחמה הממושכת, "מדור לדור". השיר מכונה "שיר חדש", כמו שבתפילה אנו אומרים "שירה חדשה שבחו גאולים". אולם החג אינו שלם כל עוד הכותל אינו בידנו, כפי שהיה המצב בזמן כתיבת השיר. על כן מוסיף המשורר עוד בית שבו מעורבות בקשות ותחינות:

הנה זפיתנו ליום זה גדול,
 אליו התפללנו תמיד —
 שעה אדני, האזן את הקול
 וכן את חומת עיר דוד,
 ואת הפתל נא-נחם,
 את הר הפית השמים
 ויהי אז חגנו שלם,
 ויהי חג אקד — העתיד! —
 שיר חדש, שיר הלל
 לך שרים ילדי ישעאל.

הר הבית השמם, על-פי הפסוק באיכה (ה, יח): "על הר-ציון ששמם שועלים הלכו-בו", זה הכאב הגדול שאינו מניח לשמחה להיות שלימה. אין פלא, איפוא, שלתוך שיר ההלל נכנסת נימת חתוננים: "שעה ה', האזן... וכן". כל בית מסתיים במעין פומון שבו

מודגש מי הם השרים: "לך שרים ילדי ישראל". כך הופך המשורר את שיר ההודיה לשיר לילדים, אף-על-פי שהסגנון והתכנים הולמים יותר את הדובר המבוגר.

* * *

שיר תודה, שלא נזכר בו שם ה', הוא שירו של אברהם ברוידס, "ברוך..."³³. אלמלא הבית האחרון, שבו משתמע שכוונת הדובר לברך את ה' ולהודות לו, לא הייתי כוללת שיר זה בין שירי התפילה. בכית האחרון עולה הנושא הלאומי, קיבוץ גלויות:

ברוך
הנותן נתיבה
ברוך יקשת,
המוליך את בני
לארץ מורשת.

ואילו, בשלושת הבתים הראשונים, שכל אחד מהם פותח ב"ברוך", מברך הדובר את האנשים המכשירים את הדרכים לבוא העולים: "הסולל מסילות", הטייס "המרחיף אירון", הקברניט "המכוון אניה" ועוד. הבית האחרון נותן משמעות חדשה לכל בעלי המלאכה שנזכרו, שכן הכל מכוון להוליך את העם, "בניו" של ה', "לארץ מורשת". הביטוי "נותן נתיבה" אף הוא רומז לקב"ה, על-פי ישעיהו מג, טו: "הנותן בים דרך ובמים עזים נתיבה". כללו של השיר מתאר בעקיפין את האמצעים השונים לעלייה ולקיבוץ גלויות, ומברך את העושים במלאכה.

3.2 הודיה כללית

מצויים כמה שירי תודה, שכל אחד מהם מעלה נושא אחר. שירים אלה באים להודות לה' על עצם יפי הבריאה, על ההשגחה או על המזון. בשירה של שרה גלזמן אנו מוצאים הודיה על "גשמי ברכה"³⁴.

גשמי ברכה / שרה גלזמן

לך אֵלֵי הַרְבֵּה תוֹדוֹת	וְלֹא תְהִי בְצַרְתְּ כָּלֵל	תְּשִׁישׁ הַאֲדָמָה כֹּל כֶּךָ
עַל גְּשָׁמֵי בְרָכָה,	בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל,	עַל גְּשָׁמֵי בְרָכָה,
הַאֲדָמָה צְמָאָה לְשִׁתוֹת	הַתְּבוּאָה תִּצְמַח, תִּגְדֵּל,	כֹּל נֶכֶט וְכָל צֶמַח רֵךְ
עֲתָה הִיא כֹּה שְׂמֵחָה.	בְּשִׂפְעוֹ, בְּרִצּוֹן אֵלֵי.	תוֹדָה יִלְחַשׁ לָךְ.

33. אברהם ברוידס. "ברוך...", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 43, א' בתמו תש"ח (8.7.48), עמ' 519.
34. שרה גלזמן. "גשמי ברכה", הצופה לילדים, כרך ד', חוברת 9, א' כסלו תשי"ג (19.11.52), עמ' 127.

ניתן לפרש את השמחה על ירידת הגשם גם כנושא לאומי, שכן מודגש המקום: "בארץ ישראל". אולם השיר מדגיש את שמחת האדמה הצמאה והצומח המודה על גשמי הברכה, ובכך יש תחושה של השגחה כללית על הבריאה. הכל מודים לה', אדם וצומח. המשוררת מאנישה את האובייקטים — "האדמה צמאה", "שמחה", "תשיש". "וכל נכט וכל צמח רך" מודה — "תודה ילחש לך". בכך קרבה המשוררת את השיר לילדים, שדרכם להאניש את הסובב אותם.

* * *

שיר תודה שכתב ילד בכיתה ז', אפרים אליעזר רמון, הוא השיר "אורך אלוה"³⁵.

אורך אלוה / א.א. רמון

שָׁכִיל פֹּז מְצַטְחֵק, מְתַפְתֵּל לְעֵינַי	שְׁמֵשׁ פֹּז מְצַטְהֵלֵת בְּנוֹגָה חֲלוּם
רְגְלֵי נִמְשָׁכוֹת בּוֹ לְפָסוּעַ.	הֶרְקִיעַ בְּזוּהַר מְתַפְתֵּל.
עַל יָפִי טֵבַע בְּרֵאתָ — אֲוֹךְךָ אֱלֹהֵי	עַל כָּל מָה שֶׁבְּרֵאתָ אֲוֹךְךָ יוֹשֵׁב רֵם
עוֹלָה בְּרִכְתֵּי אֵל גְּבוּהָ.	בְּרִכְתֵּי שְׁלוֹחָה לְךָ הָאֵלֵל.
	עֲצִים מְקַדְּמִים בְּשִׁלּוּם פְּנֵי אָדָם,
	בְּרִכַּת הַצְּמִיחַת אֱלֵי,
	אֲוֹךְךָ עַד מָאֵד עַל כֶּךָ אֵל עוֹלָם,
	בְּרוּךְ תִּהְיֶה ה'!

שיר תודה זה יש בו השתפכות של אמת: תודה על יפי הטבע, על השמש והרקיע התכול, על העצים ו"על כל מה שכראת". כל בית נחלק לשניים: החלק הראשון מתאר את המציאות הנאה, ובחלק השני באה התודה לה'. מורגשת האהבה לטבע וההכרה שכל זה בא מגבוה. אמונה עמוקה בה' מובעת בשיר באמצעות התודה והברכה לה'. אך גם עם היות המשורר נער צעיר, אין סגנונו הולם את הגיל הרך, ויש בו ביטויים מליציים וגבוהים.

* * *

המשורר י"ד קמזון בחר בנושא מקורי עליו הוא מודה לה' ומברך עליו: "בורא מיני ציפורים"³⁶. גם שיר זה נכלל בתודה על יפי הטבע, שנכרא להנות בו את הבריות. הניסוח שבכותרת, החוזר בשיר פעמיים נוספות, מזכיר את כרכות הנהנין: "בורא מיני בשמים", "בורא מיני מזונות", וכדומה. השיר כולו מביע שבח ותהילה לה' באמצעות הבריאה,

35. אפרים אליעזר רמון. "אורך אלוה", הצופה לילדים, כרך י"ב, חוברת 34, כ"ג באייר תשי"ח, עמ' 11 (אולי הוא ממשפחת המשוררים י"צ ויעקב רימון?). שם ה' מופיע כך במקור.
36. י"ד קמזון. "בורא מיני ציפורים", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 10, ד' בכסלו תש"ט (9.12.48), עמ' 113.

הממוקדת בשיר זה בציפורים, ובכך הוא כביכול מוסיף ברכה על ברכות הנהנין בנוסח מסורתי וחדיש גם יחד:

בִּזְרָא מִיְיָ צִפְרִים / י"ד קמזון

בְּרוּךְ אַתָּה אֱלֹהֵי	וְלִהְיִיב נֶפֶשׁ כָּל חַי
בִּזְרָא מִיְיָ צִפְרִים	פִּיהֶן מִלֵּאֵת שִׁירִים,
לְהַרְגִּיז גַּן וְשָׂדֵי,	רֵן מְנַתֵּה וְזִמְרַת שִׁי
גִּיאֹת וְקָרִים.	לְעֵרְכִים לְשִׁחְרִים.
כָּל צְבָעֵי קֶשֶׁת עֲנַן	בְּרוּךְ אַתָּה אֱלֹהֵי
עֲנֻדָּתִי צְבָעִים	בִּזְרָא מִיְיָ צִפְרִים.
כְּפִרְחֵי עֲדָן־גַּן	
שָׁלַל צְדֵי עֲדָיִים.	

הדובר בשיר הוא המבוגר, ולשונו גבוהה ונמלצת: "להרגיז גן ושדי", "ענדתן צבעים" ועוד. היפוך הניב "גן-עדן" ל"עדן-גן" בא מכורח החריזה המאולצת. המשורר מברך על שתי תכונות בציפורים: על מְרָאָן הצבעוני הדומה לפרחים, ועל שירתן וזמרתן הבאה "להשיב נפש כל חי". מסגרת השיר, החוזרת על עצמה בלשון הברכה הנפוצה, "ברוך אתה אלהי-ני" (על-פי תהלי קיט, יב) באה להדגיש ולחזק את התודה והברכה שרוכש הדובר להי"בורא מיני צפורים".

* * *

שיר הודיה על מזון, שהוא מעין "ברכת המזון" לילדים קטנים, כתב ח"נ ביאליק³⁷, בין שאר שיריו לילדים:

כְּרַבַּת הַמְזוֹן / ח"נ ביאליק

כָּרֹף אֵל	גַּם תַּפְיחַ.
אֲשֶׁר בָּרָא	בְּמָה, בְּמָה
דִּיסָה כְּחֶלֶב	נֹדֶה לוֹ? —
מֵלֵא הַקְּעֵרָה,	כְּרוּף הוּא
וְלִקְנֹחַ	וְכְרוּף שְׂמוֹ!

בשיר זה שיקע המשורר שני אלמנטים: האחד — הודיה בלשון המקורות בתחילת השיר ובסופו, והאחר — קריאה בשמם של מאכלים ההולמים ילד רך, "דיסה בחלב", תפוח. קיימת בשיר נימה של הומור: את הדיסה כביכול "ברא" האל למען הילד הקטן, שהכל נעשה למענו! "ברוך אל / אשר ברא", היא לשון המקורות, ואף בברכת המזון המסורתית אנו

37. ח"נ ביאליק, "ברכת המזון", שירים ופזמונות לילדים, דביר, עמ' כ.

אומרים: "ומכין מזון לכל בריותיו אשר ברא". וכך הסיום: "ברוך הוא וברוך שמור", הלקוח אף הוא מן החיתום שבדברי המזמן, לפני ברכת המזון.

ברכה קצרה זו מכילה למעשה בתמצית את עיקר ברכת המזון הקבועה: הודיה להי"ה הן אותנו. לילדים קטנים נוצרו נוסחאות שונות של ברכת מזון מקוצרת. בגני הילדים בארץ שרים אחרי האוכל: "אכלנו ושבענו, האוכל היה טעים, עכשיו נברך כולנו, נודה לאלוקים". ואם הילדים מסוגלים, הם ממשיכים ואומרים חלקים מברכת המזון שבסידור. ביאליק חרו בשיר קטן זה את העיקר, בבחינת מועט המחזיק את המרוכה. הוא גם שילב שאלה רטורית, המלמדת את הילדים להודות: "כמה, כמה / נודה לו? / ברוך הוא / וברוך שמור!".

* * *

ביאליק חיבר גם שיר תודה חילוני, העומד בניגוד לכל השירים שהבאנו עד כאן. בשירי תפילה, התודה מיועדת לבורא, אולם עם העלייה לארץ ישראל בתקופת היישוב, היתה השפעתו של א"ד גורדון רבה, והשקפתו על "דת העבודה" היתה נפוצה. העבודה הפכה לערך עליון וקיבלה ביטוי בספרות ובשירה ואף לשירת הילדים חדרה.

"שיר העבודה והמלאכה" שכתב ביאליק לילדים³⁸, מפקיע את התודה מהי, ומעבירה למלאכת הכפיים הנעשית בידי האדם. יש בכך ביטוי להשקפה החילונית של היישוב בארץ.

שִׁיר הָעֵבֹדָה וְהַמְּלָאכָה / ח"נ ביאליק

מִי יִצְלֵנוּ מִרְעֵב?	לְמִי תוֹדָה, לְמִי בְּרָכָה? —
מִי יִאֲכִילֵנוּ לֶחֶם רֵב?	לְעֵבֹדָה וְלַמְּלָאכָה!
וּמִי יִשְׁקֵנוּ כּוֹס חֶלֶב?	מִי הִכִּין לָנוּ פִּנֵּת גָּג,
לְמִי תוֹדָה, לְמִי בְּרָכָה? —	גָּדֵר לָגֵן, לְפָרֶם סִיג,
לְעֵבֹדָה וְלַמְּלָאכָה!	וּמִי טָרַח וּמִי דָאָג
מִי יִתֵּן לָנוּ כְּסוּת בִּקְרָה?	לְכַבֹּד שְׂפָת, לְכַבֹּד הֶחָג?
וּמִי בַחֲשֵׁף יִתֵּן אוֹר?	לְמִי תוֹדָה, לְמִי בְּרָכָה? —
מִי יַעַל מֵיָם מִן הַיָּבֵשׁ?	לְעֵבֹדָה וְלַמְּלָאכָה!
לְמִי תוֹדָה, לְמִי בְּרָכָה? —	עַל-כֵּן נַעֲבֹד, עַל-כֵּן נַעֲמַל
לְעֵבֹדָה וְלַמְּלָאכָה!	תָּמִיד בְּכָל יְמֵי הַחַל.
וּמִי נִשְׁעַע עֵצִים בְּגֵן,	כָּבֹד הַעֵל, נְעִים הַעֵל!
לְפָרִי וְלִצֵּל, כָּל מִיֵּן וְזוֹן.	וּבְעֵת הַפְּנֵי נִשְׁרֵי בְּקוֹל
וּבִשְׂדוֹת וְרַע דָּגָן?	שִׁירֵי-תוֹדָה, שִׁירֵי-בְּרָכָה
	לְעֵבֹדָה וְלַמְּלָאכָה!

38. ח"נ ביאליק, "שיר העבודה והמלאכה", שירים ופזמונות לילדים, דביר, עמ' קב-קג. השיר נדפס בדבר-שבועון 'כמעלה' מס' יט, 14.10.1932.

שיר תודה זה הוא שיר זמר, וכולט בו הפזמון החוזר בסיום כל בית, פזמון הבנוי משאלה ותשובה. אין זה שיר תפילה כלל ועיקר! אולם יש להעיר שהחילוניות לא כבשה כליל את השיר, שהרי המשורר מזכיר את השבת והחג, ורומז למאמר חז"ל "מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת" (עבודה זרה ג, ע"א), ובשיר: "מי טרח ומי דאג / לכבוד שבת, לכבוד החג?". גם כבית האחרון חוזר הדובר ומדגיש: "על כן נעבוד, על כן נעמול / תמיד בכל ימי החול". ביאליק, גם בהיותו חילוני, נודע כיחסו החיובי לשבת בהיותו בתל-אביב, והד לכך נמצא גם בשיר זה.

* * *

3.3 הודיה עקיפה — מפי החי והצומח

כפי שצויין בשירי הבקשה העקיפה, מצויים כמה שירים שבהם שם המשורר גם גמ את ההודיה בפי בעלי-חיים או צמחים, כמו שמואב ב"פרק שירה". בין שירי הילדים של ביאליק יש שני שירים מסוג זה, האחד מקורי משלו, והשני מתורגם מידיש. השיר המקורי הוא "קול מנסר"³⁹, הוא שיר הלל מפי החרגולים המואנשים על המזון ושמתח הקיץ:

קול מנסר / ח"ג ביאליק

קול מנסר: החרגל	יענה פל-הגמץא פה:
מבין תציר יתן קול:	ברוף הוא וברוף ישמו!
"צאו חרגלים, צאו כפרו,	ברוף אל שגמתן לנו
ומרו לאלהים, ומרו!	את-הקיץ ושמתנו!
איש מכם באשר יכול —	וערף לנו משפה שמן —
במצלתים ובמחול!	לשבע ולא לרוזן, אמן!"
איש בדשא אל יסתפר, —	
מי כרעם לו — ינתפר!	

ההודיה לה' בשיר זה מתבטאת באותם ביטויים מן המקורות שכלל המשורר ב"ברכת המזון" לילד הרך: "ברוך הוא וברוך שמו". אולם כאן יוצר המשורר ברכה חדשה: "שנתן לנו / את הקיץ ושמתנו", רמז למשלו של לפונטיץ, המתאר את הצרצר-החרגול השמח בקיץ. סיום השיר לקוח מן המחזור, מ"תפילת גשם" בשמיני עצרת ומ"תפילת טל" בראשון של פסח — "לשובע ולא לרוזן", ומלת הענייה "אמן" — חותמת את הברכה.

39. ח"ג ביאליק. "קול מנסר", שירים ופזמונות לילדים, דביר, עמ' מח. ניתוח מלא ומפורט לשיר ראה: לאה חובב, "מ'פרק שירה" לשירת החרגול ביצירת ח"ג ביאליק", באמת? מס' 2, חורף תשמ"ח, עמ' 49-37.

שיר הודיה לה' זה הוא מעין "קול קורא" לאהבת אלוקים והצמיחה, הנשמעת גם בפי קטני-קטנים שכברואים, כחינת "מה רבו מעשיך ה' כולם בחוכמה עשית, מלאה הארץ קנייניך... שם רמש ואין מספר, חיות קטנות עם גדולות. כולם אליך ישברון לתת אוכלם בעיתו. תתן להם ילקוטון, תפתח ירך ישבעון טוב" (תהלי' ק"ד, כד-כח).

* * *

השיר האחר, שביאליק תרגם משירי-עם ביידיש, הוא "שירת הציפורים ביער"⁴⁰. שיר זה היו שרים במוצאי-שבת, והוא דומה בסיומי בתיו לשיר "אדיר איום ונורא", מזמירות למוצאי-שבת. אביא בית אחד, שכן כל הבתים זהים וחוזרים, ורק סיומם משתנה:

אַל הַיעַר יֵצֵא יְצָאתִי,
קְהַל צִפְרִים שֶׁם מְצָאתִי,
קְהַל צִפְרִים גְּדוֹלוֹת, קְטָנוֹת,
כְּלֵן יְחַד שִׁיר מְתֻנּוֹת.
פְּתַחְהָ אַחַת וְאֶמְרָה: פִּי!
עֲנֵה כְּלֵן: פִּי, פִּי, פִּי!
תְּהַלֵּת אֲדֹנָי יְדַבֵּר פִּי!

הדובר בשיר שומע מפי הציפורים את שבת הכורא על-פי פסוקים שונים, חלקם מצוטטים ב"הבדלה", כגון: "הנה אל ישועתי" (ישעי' יב, ב). כאן מתוארת סיטואציה של תפילת ציפורים, כעין חזן ומקהלה עונה: "פתחה אחת ואמרה..." "ענו כולן..." ובכל בית משתנה האמירה.

סוג השיר הזה הוא כעין שיר זמר שיש בו הלל ובקשה ("ה' היה עוזר ליי", על-פי תהלי' ל, יא).

* * *

נסיים את דיוננו בשיר הודיה ששם משורר בפי הצומח. שירו של אהרן מירסקי "קידוש הציצים"⁴¹, הוא מעין ברכת הנהנין הומוריסטית. כבר בשם השיר אנו שומעים על "קידוש", המעורר אסוציאציה של יין. אולם המקדשים הם הצמחים, הציצים, המברכים כמובן על המים! גם בין שירי הבקשה ראינו שמירסקי מאניש את הצומח, בשירו "שיחת דקלים", והוא הדין כאן.

40. ח"ג ביאליק. "שירת הציפורים ביער", שירים ופזמונות לילדים, דביר, עמ' סו-סח.
41. אהרן מירסקי. "קידוש הציצים", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 11, י"ד כסלו תש"ט (16.12.48), עמ' 125.

קדוש הציצים / אהרן מירסקי

מִיָּד נִמְלָאוּ כִּסְפֵי הָעֵצָה
גְּבִיעֵי כָּל הָעָן.

טַעֲמוֹ הַצִּיצִים מִמָּטֵר מֵיַם חַיִּים —
וְשִׁתּוֹ "לְחַיִּים".

מִצְצוֹ הַצִּיצִים אֶת־מִימֵי הַיּוֹרֵה —
וּבְרָכּוֹ לְ"נַפְשׁוֹת בּוֹרָא".

הִנֵּה כָּכֵר יִרְדֶּה טֶפֶה רַעֲנָנָה
מִן הָעֵצָנָה.

וְגִבְעֵי שֶׁל צִיץ פֶּתַח אֶת עֲלָיו,
וְנִמְלָא עַל־גְּדוּתָיו.

הוּא נִשָּׂא אֶת קוֹלוֹ הַצִּיצִי וְהִרְךָ
וְקָרָשׁ וּבִרְךָ:

כִּרְפֹךְ אֶתָּה הַשֵּׁם... שֶׁהִפֵּל נִהְיָה...
וְהוֹצִיא אֶת כָּל הַחֲבָרִיא.

המשורר המתבונן בצמחים רואה את הגביעים הנמלאים על גדוניהם מימי היורה, ותמונה זו מעוררת אסוציאציה של גביע הקידוש המלא על גדוניה. מכאן ה"קידוש". אולם המשורר נאמן להלכה, ורומז לברכת "שהכל נהיה בדברך", שאנו מברכים על המים. גם ההערה "והוציא את כל החבריא" מיוסדת על ההלכה שהמקדש מתכוון "להוציא" את כל המסוכים. שתיית "לחיים" "ממטר מים חיים", שהוא חרוץ עשיר ומפתיע, מעלה שוב חיוך, אך נאמן לסיטואציה. המשורר מסיים בברכה אחרונה, "בורא נפשות רבות וחסרונך", עם שהוא הופך את הסדר לצורך החרוז: "וברכו ל'נפשות בורא", שהוא כינוי לקב"ה.

כל רברי ההודיה שבשיר זה מבוססים על המקורות. החידוש שבו הוא העברת הברכות השגורות בפינו לצמחים, המתפללים ומודים כביכול ככני-אדם. בכך מחזק המשורר את הנאמר ב"פרק שירה", שבו כל הבריא, לרבות ירקות ועצים, אומרים שירה ומודים לה: "עצי השדה מה הם אומרים? או ירננו כל עצי היער, לפני ה' כי בא לשפוט הארץ" (תהל' צו, יב-יג).

ג. סיכום

סקירה זו של שירי תפילה לילדים העלתה, שלפני המשוררים עמדו מספר מטרות, שהשתנו בהתאם לתקופה בה נכתבו השירים. אם בראשית המאה התכוון המשורר ללמד את הילדים להתפלל ולשים כפיהם דברי בקשה לה' (ליבושיצקי), הרי בתקופת היישוב ועם קום המדינה שימש המשורר כדובר המביע את רחשי ליבו בפנייתו לה', אך דבריו מותאמים גם לילדים (גלזמן, קמזון). מטרתם של המשוררים המודרניים, שביניהם ניתן כבר לכלול את שירי התפילה של מרים ילן-שטקליס, היתה לתת מבע בשירי התפילה לילד עצמו, לעולמו ולתחושותיו, כפי שרואה אותם המשורר המבוגר המחבר את השירים. מבחינת התכנים שבשירי התפילה נוכל גם כן לחלק את השירים לתקופות שונות. בתקופה הקלאסית מביעים מרבית שירי התפילה נושאים לאומיים שונים, אם מדובר בבקשות הצלחה

במלחמת השחרור או נקמה באויבים; ואם התפילה פונה לה' לקבץ גלויות ולפתוח שערים. כמו כן מצויים שירי תפילה המבקשים גשמי-ברכה והפרכת השממה, מתוך מטרה של בניין הארץ ותקומתה.

בתקופה המודרנית, משנות השבעים והשמונים, רבים יותר שירי הבקשה שדוברים הוא הילד הקטן, ותוכן בקשותיו סובבות בעיקר סביב צרכיו האישיים ועולמו המצומצם. בין שירים אלה מצאנו לעיתים דוברים חילוניים וגישה בלתי מסורתית.

בשירי ההודיה מצאנו בעיקר הלל ושבח למאורעות לאומיים, כיום העצמאות והקמת המדינה, או לבואם של עולים לארץ-ישראל. תודות לה' על השגחתו הכללית והפרטית מובעות בשירי תודה על המזון, הן מפי האדם והן מפי החי והצומח. בסוג זה של שירי התפילה לא ניכרת חלוקה לתקופות, ומרבית השירים הם קלאסיים.

סגנון השירים משתנה אף הוא מתקופה לתקופה ומדובר-מבוגר לדובר-ילד. אם בתקופה הראשונה כולט הסגנון המליצי והגבוה, בעיקר בפי דוברים מבוגרים, הלשון היא לשון המקורות ומצויים ציטוטים מתפילות הקבע, הרי בתקופה העכשווית נוטה הכתיבה לפרוואיות, הלשון נמוכה ויומיומית ואפילו בוטה לעיתים. לשון כזו שמים המשוררים בפי דוברים-ילדים.

השוני וההבדלים שמצאנו בחתך היסטורי של נושא שירי התפילה, משקף את המתרחש בספרות הילדים העברית גם בשאר נושאים. אולם בנושא הנדון כאן, המעוגן בתחום המקורות ותפילות קודש, בולט יותר השינוי שחל לעבר החילון והגישה הבלתי-אמצעית אל הכורא, אם על-ידי האנשתו ואם בהתייחסות אליו כאל חבר קרוב וגשמי. את תפישת הילד המודרני את הכורא נראה בכמה דוגמאות כנספח שלהלן.

ד. נספח — תפישת אלוקים

קטעי השירים שאציג כאן אינם שירי תפילה. אולם ראינו לעיל, שהתפילה לקב"ה קשורה וארוגה בתפישת האל. כאשר הדובר בשיר הוא המבוגר, הוא פונה לאל בכינויים שונים מבלי לפרט. המבוגר הדתי מאמין בבורא הכל-יכול, ש"אין לו גוף ואין לו דמות הגוף" ואין לראותו כלל, ועל כן אינו שואל עליו שאלות (בוודאי לא בשירה לילדים). לא כן הילד הקטן, הרואה באלוקים תעלומה וחידה בלתי נתפשת, והוא מנסה לפתור אותה אם במחשבה ואם בדמיון, לפי קוצר השגתו. במיוחד בולטת דרכו של הילד להאניש את האל (לעיל, סמדר שיר ויהונתן גפן).

דבריו של הילד על אלוקים מושפעים מן הדברים שהוא שומע מסביבו. ככל שהילד קטן יותר ותפישתו היא אגוצנטרית, הוא מדמיין את אלוקים לפי מושגיו על עצמו ועל הקרוב לו. השאלות המעסיקות אותו במיוחד הן צורתו של האל, מקום הימצאו, יחס האל אליו ואל הסובבים אותו, התנהגותו היומיומית וכדומה. במוחו מנקרת השאלה: האם אפשר לראותו? אין פלא, איפוא, שבכל השירים לילדים שבהם מובעת תפישת האלוקות, המשוררים שמים את הדברים בפי הילד הקטן הדובר בשיר, ומביעים בכך את דמיונו והשגתו התמימה.

על תפישת הצורה של האל קוראים אנו במספר יצירות. אמונה אלון, בספרה "כשאני מבקש מאלהים"⁴², כותבת:

לאלהים אין צורה
 ואותו לא רואים בעינים
 כי אין לו גוף
 ואין לו ראש
 ואין פנים, או ידים.
 אַקל
 קשאני עוצם את עיני
 ומביט עמק לתוכי, לבפנים
 אַז, לפעמים,
 אני רואה את אלהים.

יאיר עמנואל מציג בפי ילד "שאלות לאלהים"⁴³, ובין שאלות-טענות על השגחת הבורא מצויות מספר שאלות על תפישת האל ועל דמותו:

ותגיד זה נכון שאמה עשוי מאש
 כמו שדותן כותב?
 וזה נכון שיש לה צורה של איש
 או של אבא
 עם ראש, ידים ולב?

יונה ספר, בשיר "נקודה של אלהים"⁴⁴, שמה בפי הילד-הדובר תיאור של צורתו הרמיונית של האל בעיניו:

אלהים
 הוא רק נקדה
 אצלי בצ'יור.
 צ'רתי שמים כחלים
 קנו אחד פורר.

ובאמצע הדף
 נקדה בעפרון.
 קצה אלהים
 אצלי בדמיון.

42. אמונה אלון, כשאני מבקש מאלהים, זמורה-ביתן, 1985. כל הקטעים המובאים בשם אלון לקוחים מספר זה.

43. יאיר עמנואל, "שאלות לאלהים", כשאגדל אלמד לעוף, ספרית פועלים, 1981, עמ' 54-55.

44. יונה ספר, "נקודה של אלהים", רגע שקשה לשכוח, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב, עמ' 18.

יהונתן גפן, בשירו "נמרוד אוהב להגיד", אינו מתאר כלל את צורת האלוקים, אלא את התוצאה של תפישת הילד, המכין את אי-האפשרות לראות את ה': "ואלהים זה מין דבך שהוא לא יכול אף פעם לראות".

בשירים שהובאו כאן ראינו שהקשר בין צורת האל ובין היכולת לראותו או לא לראותו כולט. הילד קושר לכך גם את מקומו של האל. הדובר בשיר של עמנואל, "שאלות לאלהים", פונה ישירות אל אלוקים, מדמיין את מקומו עם שהוא מאניש אותו, אך אינו מסכים עם ריחוקו:

מדוע אמה כל-כך רחוק
 בשמים
 ולא קרוב קרוב

.....

.....

האם אמה יושב בשמים
 או שוכב

איזה פיה לה

להתקסות בעינים כמו בשמיכות

אז למה אי אפשר לפעמים

לראות אותך

לתוף ביתך לעלות

לעומת טענתו של הילד הדובר בשירו של יאיר עמנואל, מביע הילד הדובר בשיר נוסף של אמונה אלון הערצה לאל בגלל מקומו וצורתו:

טוב שלאֱלהים אין גוף
 רק כף הוא יכול
 להיות
 באותו רגע
 בישךאל ובסין
 וגם באוקיגנוס הגדול.

כאן מבטאה אמונה אלון תפישת דתית שאותה קולט הילד ומזדהה עימה. תפישת זו מתבטאת בשיר נוסף של אלון, גם בהשגחה הפרטית, כפי שהילד תופש:

45. יהונתן גפן, "נמרוד אוהב להגיד", שירים שענת אוהבת במיוחד, דביר, תל-אביב, 1969, עמ' 34.

תמיד
בכל מקום
אלהים אותי רואה.
גם בחשך, ואפילו
כשאני מתחבא.

תוצאה נוספת לתפישת הילד את צורת האל, היא האמונה בנצחיותו (אלון, שם):

רק אלהים,
רק אלהים, בְּהַחֲלֹט,
אינו יכול למות
כי אין לו גוף,
ואין לו דמות!

התפישה הדתית של המשורר משפיעה על תיאורו את תפישת האלוקים של הילד, ולהיפך.

ביבליוגרפיה

מבחר שירי תפילה ותפישת האלוקות בשירת הילדים העברית

- אלון, אמונה. "כשאני מבקש מאלהים", "לאלוקים אין צורה", "תמיד, בכל מקום", "רק אלהים". מתוך: כשאני מבקש מאלוקים, זמורה-ביתן, 1985.
- אליצור, רבקה. "הטלית של אבא שלי". מתוך: שלום לך אורחת, מורשת, עמ' 28-30.
- אליצור, רבקה. "תפילה על סעדיה". הצופה לילדים, כרך ח', חוברת 23, ד' אדר א, תשי"ד, עמ' 347.
- אלעי, מרדכי. "תפילת עֶלְה". הצופה לילדים, כרך י"ב, חוברת 17, כ"ב בטבת תשי"ח, עמ' 7.
- אפרתי, בנימין. "ההולכים אֶל־יְקָב", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 17. כ"ו טבת תש"ח (8.1.48), עמ' 195.
- אפרתי, בנימין. "שלום", הצופה לילדים, כרך א', חוברת 3, כ"א אדר תש"ז (13.3.74), עמ' 37.
- אתר, תרצה. "אלהים, אלהים הגדול, תעשה". מתוך: מלחמה זה דבר בוכה, הקיבוץ המאוחד, תשל"ה.
- ביאליק, ח"נ. "ברכת המזון" (עמ' כ); "קול מנסר" (עמ' מח); "שירת הציפורים ביער" (עמ' טז); "שבת המלכה" (עמ' קו). מתוך: שירים ופזמונות לילדים, דביר, תשכ"א.
- ברוידס, אברהם. "ברוך", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 43, א' בתמוז תש"ח (8.7.48), עמ' 513.
- גולומבוביץ, בלה. "נסי מחרש". מתוך: ביחד, ספרית המבצעים, כפר חב"ד, עמ' 35.

- גלזמן, שרה. "תפילת אָם", הצופה לילדים, כרך א', חוברת 2, ד' אדר תש"ז (27.2.47), עמ' 13.
- גלזמן, שרה. "לשנת תש"ח", הצופה לילדים, כרך א', חוברת 30, כ"ו אלול תש"ז (11.9.47), עמ' 351.
- גלזמן, שרה. "תפילת הזורע", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 16, י"ט בטבת תש"ח (1.1.48), עמ' 181.
- גלזמן, שרה. "האחד נפל על הגלבוּע", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 50, כ"א מנחם-אב תש"ח (26.8.48), עמ' 599.
- גלזמן, שרה. "לשנת תש"ט", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 1, ערה"ש תש"ט (3.9.48), עמ' 3.
- גלזמן, שרה. "הזורע", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 9, ל' בחשוון תש"ט (3.12.48), עמ' 103.
- גלזמן, שרה. "שנת תש"י", הצופה לילדים, כרך ד', חוברת 1, כ"ח אלול תש"ט (22.9.49), עמ' 3.
- גלזמן, שרה. "שנה טובה", הצופה לילדים, כרך ו', חוברת 1, ערה"ש תשי"ב (1951), עמ' 9.
- גלזמן, שרה. "גשמי ברכה", הצופה לילדים, כרך ד', חוברת 9, א' כסלו תשי"ג (19.11.52), עמ' 127.
- גפן, יהונתן. "ענת אומרת לאלהים בערב". מתוך: שירים שענת אוהבת במיוחד, דביר, 1969, עמ' 45.
- גפן, יהונתן. "הייתי הילד הכי קטן בכיתה". מתוך: הכוכבים הם הילדים של הירח, דביר, 1974, עמ' 22.
- חמיאל, חיים. "פרוש עלינו" (עמ' 34); "רוח" (עמ' 69). מתוך: נרות במולדת, דוכן (מחברות לספרות), 1966.
- חמיאל, חיים. "יום יום", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 54, י"ט אלול תש"ח (13.9.48), עמ' 647.
- ספר, יונה. "נקודה של אלהים". מתוך: דברים שקשה לשכוח, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ב, עמ' 18.
- ילן-שטקליס, מרים. "מכתב". מתוך: יש לי סוד, דביר, עמ' 70.
- ילן-שטקליס, מרים. "תפילה". מתוך: בחלומי, דביר, תשכ"ג, עמ' 19.
- כהן-אסיף, שלומית. "אלהים עשה". מתוך: נשיקת הפתעה, הקיבוץ המאוחד, 1993, עמ' 57.
- ליבושיצקי, אהרן. תפילה לילדים". מתוך: למען אחי הקטנים, תושיה, ורשה, תרע"ג.
- מירסקי, אהרן. "קידוש הציצים", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 11, י"ד כסלו תש"ט (16.12.48), עמ' 125.
- מירסקי, אהרן. "שיחת דקלים", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 45, כ"ג באב תש"ט (18.8.49), עמ' 599.
- סקולסקי, שלמה. "תפילתי", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 19, י"א שבט תש"ט (10.2.49), עמ' 226.
- סקולסקי, שלמה. "מורים אנחנו לך", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 30, ו' אייר תש"ט (5.5.49), עמ' 358.
- סקולסקי, שלמה. "איך נודה לך", הצופה לילדים, כרך ד', חוברת 31, ג' אייר תשי" (20.4.50), עמ' 467.
- עדולה. "אלהים, בבקשה" (עמ' 22); "משאלה" (עמ' 32). מתוך: נגלוש בחרמון, נושט בכנרת, הקיבוץ המאוחד, 1994.
- עמנואל, יאיר. "שאלות לאלהים". מתוך: כשאגדל אלמד לעוף, ספרית פועלים, 1981, עמ' 54.
- קמזון, יעקב דוד. "למה, אלהים", הצופה לילדים, כרך ב', חוברת 44, ח' תמוז תש"ח (15.7.48), עמ' 527.

קמזון, יעקב דוד. "בורא מיני ציפורים", הצופה לילדים, כרך ג', חוברת 10, ד' כסלו תש"ט (9.12.48), עמ' 113.

רמון, אפרים אליעזר. "אורך אלוה", הצופה לילדים, כרך י"ב, חוברת 34, כ"ג באייר תשי"ח, עמ' 11.

רמון, יעקב. "משמרות הכרובים", הצופה לילדים, כרך י"ב, חוברת 1-2, ערה"ש תשי"ח, עמ' 2. שיר, סמדר. "רציתי לבקש ממך ש...", בא לי מסיבה לי, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 1995, עמ' 78.

שמר, נעמי. "בראש השנה". מתוך: גן שלנו חג שמח, ערכה: מירי ברוך, עם עובד, 1988, עמ' 30.